

”Olimme kaikki osallisia ’kaipuun sakramentista’”. Ehtoollinen ja kirkkoherrojen kokemukset Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa koronakeväänä 2020

Laura Kallatsa & Sini Mikkola
Itä-Suomen yliopisto

Keväällä 2020 Suomi siirtyi poikkeusoloihin COVID-19-epidemian vuoksi. Maailmanlaajuinen pandemia vaikutti myös Suomen evankelis-luterilaisen kirkon jumalanpalveluselämään. Myös kristikunnan suurinta juhlaa, pääsiäistä, vietettiin poikkeusoloissa. Tässä tutkimuksessa tarkastelemme ensiksi, missä määrin ja millä tavoin ehtoollisjumalanpalveluksia toteutettiin seurakunnissa keväällä 2020, erityisesti pääsiäisenä. Toiseksi kysymme, millaisin prosessein seurakunnissa päätettiin ehtoollisen viettämisestä tai viettämättä jättämisestä. Kolmanneksi tutkimme, millä tavoin kirkkoherrat (N=141) kokivat pääsiäisajan ehtoollisjumalanpalvelusten viettämisen tai niiden puuttumisen.

Empiirinen tutkimusaineistomme kerättiin sähköisellä kyselylomakkeella. Päättökäytännömmä on aineistolähtöinen induktiivinen sisällönanalyysi. Laadullisen analyysin tukena käytämme määrällistä tutkimusotetta. Tutkimuksemme teoreettisena selkänojana ovat seurakuntien toiminnan digitalisoitumista sekä yhteyden kokemista, osallisuutta ja läsnäoloa tarkastelevat tutkimukset (esim. Joenperä 2013; Berger 2018).

Tutkimuksemme mukaan kevään 2020 poikkeusoloilla oli merkittävät vaikutukset seurakuntien jumalanpalveluselämään, etenkin ehtoollisen viettämiseen. Yli puolessa seurakuntia ehtoollista ei vietetty lainkaan poikkeusolojen aikana, ei edes pääsiäisenä. Ehtoollista pääsiäisenä viettäneet kirkkoherrat kuvailivat kokemuksiaan varioivasti, kun taas ehtoollista viettämättömät sanoittivat tunteitaan ja kokemuksiaan selvästi homogeenisemmin. Erityisesti kaipauksen ja yhteyden teemat korostuivat. Tutkimukseemme osallistuneiden kirkkoherrojen kokemukset ja tunteet eivät ole ainoastaan yksityisiä ja henkilökohtaisia, vaan niihin linkittyy vahva sosiaalinen ulottuvuus. Useimmat kirkkoherrat tahtoivat kulkea yhteisrintamassa koko seurakunnan kanssa, minkä vuoksi pienelle, rajatulle joukolle tarkoitettuja ehtoollisia ei valtaosin haluttu järjestää. Sen sijaan seurakunnat pyrkivät vahvistamaan seurakunnan yhteyttä esimerkiksi panostamalla jumalanpalvelusten striimaamiseen eli suoratoistoon.

Johdanto

Alkuvuodesta 2020 maailmanlaajuinen COVID-19-epidemia levisi Suomeen. Valtioneuvosto totesi tasavallan presidentin kanssa 16.3.2020 Suomen olevan poikkeustilassa koronavirusepidemian vuoksi (Valtioneuvoston kanslia 2020). Poikkeustilassa yhteiskunnan toimintoja supis-

tettiin ja suljettiin kokonaan. Myös Suomen evankelis-luterilaisen kirkon seurakunnat reagoivat nopeasti koronakriisiin muun muassa siirtämällä toimintaansa internettiin (Salomäki 2020a, 1). Kristikunnan suurinta juhlaa, pääsiäistä, vietettiin niin ikään poikkeusoloissa.

Tässä artikkelissa selvitämme, miten COVID-19-epidemia on vaikuttanut ehtoollisjumalanpalvelusten viettämiseen Suomen evankelis-luterilaisen kirkon seurakunnissa kevään 2020 poikkeusolojen aikana. Tarkastelemme ensiksi, missä määrin ja millä tavoin ehtoollisjumalanpalveluksia toteutettiin seurakunnissa keväällä 2020, erityisesti pääsiäisenä, sekä toiseksi, millaisin prosessein seurakunnissa päätettiin ehtoollisen viettämisestä tai viettämättä jättämisestä pääsiäisaikana. Kolmanneksi analysoimme sitä, millaisia tunnekokemuksia ehtoollisjumalanpalveluksen viettäminen tai ehtoollisen puuttuminen herätti kirkkoherroissa pääsiäisenä 2020.¹

Messu eli ehtoollisjumalanpalvelus on Suomen evankelis-luterilaisen kirkon opetuksen mukaan "seurakunnan elämän keskus" (Jumalanpalvelusten kirja 2006, 17; Ketola 2016, 74). Se on ollut jumalanpalveluksen muodoista tärkein kristinuskon alkuajoista lähtien, eivätkä esimerkiksi 1500-luvun reformaattorit, joiden näkemysten perustalle protestanttiset kirkot syntyivät, kyseenalaistaneet messun asemaa itsessään. Vaikka luterilaisessa perinteessä on korostettu saarnan asemaa, alttaria pidetään tästä huolimatta myös luterilaisen kirkon keskeisimpänä osana ja ehtoollista saarnan ohella jumalanpalveluksen keskiönä (ks. esim. Joenperä 2013, 22; Katekismus, kohta 37; Kotila 2004, 153–154, 158; Ketola 2016, 75–76). Messujen osuus jumalanpalveluksista olikin Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa lähes 74 prosenttia vuonna 2019 (Seurakuntien toimintatilasto 2019).

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkojärjestyksen (1055/1993) mukaan "Herran pyhää ehtoollista vietetään jumalanpalveluksessa" (KJ 2:9 §), mutta ehtoollisen viettämisen frekvenssiä kirkkojärjestys ei määrittele. Poikkeusolojen aikana kukin tuomiokapituli piispan johdolla antoi seurakunnilleen ohjeistuksen ehtoollisen vietosta nimenomaan pääsiäisajan jumalanpalveluksissa. Ohjeen antaminen perustuu kirkkolain (1054/1993) neljänteen lukuun *Seurakunnan toiminta*: "Jumalanpalveluksista, sakramenteista ja kirkollisista toimituksista määrätään kirkkojärjestyksessä ja kirkkokäsikirjassa. Tuomiokapituli antaa tarvittaessa niistä täydentäviä ohjeita" (KL 4:2 §). Kaikkien tuomiokapitulien ohjeet tulivat maaliskuun lopulla eli noin puolitoista viikkoa poikkeustilan alkamisen jälkeen.

Piispat olivat yhdessä sopineet, että seurakunnissa voidaan viettää ehtoollisjumalanpalveluksia pääsiäisen aikana. Messun sai toimittaa yksi pappi ja siinä sai lisäksi olla mukana seurakunnan työntekijöitä ja seurakuntalaisia palvelutehtävissä, yhteensä enintään kymmenen ihmistä. Helsingin hiippakunnan piispa Teemu Laajasalo kirjoitti hiippakuntansa kirkkoherroille suunnatussa kirjeessä, että kiirastorstaina, pääsiäisyönä ja pääsiäispäivänä ehtoollisen viettäminen oli perusteltua ja suositeltavaa (Laajasalo 2020). Kuopion hiippakunnan piispan Jari Jolkkosen mukaan ehtoollisen viettäminen kiirastorstaina oli suositeltavaa. Lisäksi ehtoollista oli hänen mukaansa mahdollista viettää pääsiäisyönä ja pääsiäispäivänä seurakunnan harkinnan mukaan. (Jolkkonen 2020.) Oulun hiippakunnan piispa Jukka Keskitalo kirjoitti kirkkoherroilleen, että erityisesti kiirastorstaita on vaikea kuvitella ilman ehtoollista. Hän suositteli, että pääsiäisajan jumalanpalvelukset vietettäisiin seurakuntien normaalien jumalanpalvelussuunnitelmien mukaisesti, mutta seurakunnilla ei kuitenkaan ollut velvollisuutta viettää ehtoollista. (Keskitalo 2020.)

---

¹ Tarkastelemme seurakuntalaisten kokemuksia poikkeusajan jumalanpalveluselämästä erityisesti etäehtoollisen näkökulmasta työn alla olevassa toisessa artikkelissamme "*Kotona otin leivän ja mehun.*" Ehtoolliselle osallistuminen ja suomalaisten suhtautuminen etäehtoolliseen koronakevään 2020 aikana.

Muiden hiippakuntien piispat eivät antaneet selviä suosituksia ehtoollisen vietosta, vaan toteivat ehtoollisen viettämisen olevan mahdollista, ja jättivät päätöksen ensisijaisesti kirkkoherrojen vastuulle. (Pääsiäisen jumalanpalveluselämä 2020; Peura 2020; Häkkinen 2020; Åstrand 2020; Repo 2020; Ohjeita seurakunnille 2020.) Seurakuntien tuomiokapituleilta ja piispoilta saamat ohjeistukset olivat selkeitä, mutta ne jättivät kuitenkin harkinnanvaraa yksittäisille seurakunnille. Ehtoollisen viettäminen poikkeusoloissa oli mahdollista, mutta ei pakollista. Ehtoollisen viettämiseen liittyen ohjeiden lisäksi esimerkiksi Espoon hiippakunnan piispa Kaisamari Hintikka (2020) suositteli vahvasti jumalanpalvelusten suoratoistoa internetin välityksellä. Kuopion hiippakunnan piispa Jolkkonen (2020) painotti, että striimattavista jumalanpalveluksista ei saanut tulla pappien esitystä, jota seurakunta seuraa kotonaan etäyhteydellä.

Seurakuntien toiminnan digitalisoitumista tutkinut professori Teresa Berger on todennut vuonna 2018, että "digitaalinen käänös" on jo tapahtunut seurakunnissa, ja se tulee tapahtumaan tulevaisuudessa yhä laajemmin (Berger 2018, 6; ks. myös Böntert 2012, 200–202, 206). Koronaepidemian aiheuttamat poikkeusolot vauhdittivat jo käynnissä ollutta digitaalista käänöstä myös Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa. Kirkon toiminta alkoi digitalisoitua jo ennen pandemiaa, mutta poikkeusolot johtivat todelliseen "digiloikkaan" seurakunnissa. Jumalanpalvelusten välittäminen suoratoistona lisääntyi koronaepidemian aiheuttamien poikkeusolojen aikana huomattavasti. Vuonna 2016 lähes joka kolmas seurakunta välitti toimintaansa suoratoistona tai tallenteena internetissä (Striimaus ja AV-sisällöt 2020; Salomäki 2020d, 100). Keväällä 2020 poikkeusolojen ensimmäisten viikkojen aikana yhä useampi seurakunta järjesti viikoittaista toimintaansa verkkopohjaisesti (Salomäki 2020a, 1). Myös televisio- ja radiojumalanpalvelusten suosio kasvoi poikkeusolojen aikana huomattavasti (Oinaala 2020; Radiojumalanpalveluksia kehitetään 2020).

Seurakuntien toiminnan digitalisoitumisen tutkiminen on Bergerin mukaan tärkeää kolmesta syystä. Ensinnäkin tutkimuksessa tulee seurata kunkin ajan merkkejä. Digitaalisuus on nykyäikää. Nuorimmat sukupolvet ovat niin sanottuja diginatiiveja, jotka ovat syntyneet internetin aikakaudella. Bergerin mukaan tulevaisuus on diginatiivien eikä tämä voi olla vaikuttamatta kirkolliseen elämään. Toinen syy, jonka vuoksi digitalisoitumisen tutkimus on tärkeää, liittyy siihen, että uskonnolliset online-sivustot ovat vahvassa kasvussa. Monet internetissä olevat palvelut tai älypuhelimiin ladattavat sovellukset ovat ilmaisia. Tämä lisää tasa-arvoa. Digitaalinen liturginen elämä on Bergerin mukaan rikasta, moninaista ja eloisaa. Lisäksi se on loputtomasti laajenevaa. Kolmanneksi Bergerin mukaan juuri tutkijoiden on tärkeää nostaa esille, millaisia haasteita ja kysymyksiä seurakuntien toiminnan digitalisoituminen aiheuttaa. Miten digitalisoituminen vaikuttaa esimerkiksi yhteyden kokemukseen, osallisuuteen ja läsnäoloon? (Berger 2018, 2–5; ks. myös esim. Ojala 2020.) Tutkimuksemme näkökulmasta nimenomaan viimeisin Bergerin esiin nostama kysymys osallisuudesta ja yhteyden kokemisesta on olennainen.

Kirkkovuoden ajoista pääsiäinen koetaan erityisen yhteisölliseksi ajaksi suomalaisten keskuudessa (Salomäki 2020d, 126). Halu kokea yhteyttä muiden ihmisten kanssa on myös yksi perustava jumalanpalveluselämää määrittävä tekijä, ja ehtoollinen on jumalanpalveluksessa yksi keskeisistä ihmisiä puhuttelevista elementeistä (Räsänen 1995, 97; 112, 121, 140, 143; Joenperä 2013, 30, 181). Messun osista nimenomaan ehtoollista on kuvattu yhteisölliseksi sekä yhteenkuuluvuuden ilmaisemisen että sen vahvistamisen näkökulmista (Vartiainen 2015, 135; ks. myös Joenperä 2013, 99). Piispainkokouksen vuonna 2009 hyväksymässä *Jumalanpalveluksen oppaassa* ehtoollinen määritellään myös yhteyden kautta:

Ehtoollisateriaa merkitsevä sana kommuunio (*communio*) ilmentää ehtoollisen luonnetta yhteyden ateriana. Seurakuntalaiset tulevat osallisiksi Kristuksesta ja hänen uhristaan. Kommuunio merkitsee myös seurakuntalaisten keskinäistä yhteyttä ja yhteyttä perille päässeiden riemuitsevaan seurakuntaan. (Palvelkaa Her-
raa iloiten 2009, 27; ks. myös s. 21.)

Yhteyden kokemisen, osallisuuden ja läsnäolon kysymysten lisäksi digitalisaatio vaatii pohti-
maan aivan konkreettisia, vaikkapa ehtoollisen jakamiseen liittyviä kysymyksiä. Bergerin
(2018, 75) mukaan kaikista haasteellisista kysymyksistä seurakuntien toiminnan digitalisoitumisessa
onkin juuri sakramenttien toimittaminen. Kevään 2020 poikkeusolot asettivat haasteita ehtool-
lisen viettämiselle muun muassa seurakunnan yhteyden ja hygienian liittyvän turvallisuuden
näkökulmista. Lisäksi poikkeuksellisessa tilanteessa kirkon ja seurakuntien ratkaistavaksi jäi
monia ehtoollisteologiaan sekä toisaalta ehtoollisjumalanpalvelusten käytännönjärjestelyihin
liittyviä kysymyksiä. Kuvaamme seuraavassa ensin aineiston keruuta, analyysimenetelmää ja
esittelemme vastaajajoukon, minkä jälkeen tarkastelemme seurakunnissa tehtyjä ratkaisuja ja
tunnekokemuksia, joita näistä ratkaisuksista nousi.

Tutkimusaineisto ja analyysi

Tutkimusaineisto kerättiin sähköisellä kyselylomakkeella keväällä 2020. Laadimme kyselylo-
makkeen sekä suomeksi että ruotsiksi. Lomake esitettiin ja siitä pyydettiin palautetta myös
kolmelta Itä-Suomen yliopiston teologian osastolla työskentelevältä tutkijalta. Esitetauksen ja
palautekierrosten perusteella teimme lomakkeeseen pieniä muutoksia.

Pyyntö tutkimukseen osallistumiseen lähetettiin kaikille Suomen evankelis-luterilaisen kirkon
kirkkoherroille huhtikuussa 2020. Kirkkoherrat saivat sähköpostiinsa kutsun tutkimukseen.²
Lisäksi Suomen kirkon pappisliitto lähetti sähköpostitse kutsun tutkimukseen kaikille Pappis-
liittoon kuuluville kirkkoherroille. Vastausaikaa oli noin kolme viikkoa.

Lomake sisälsi sekä suljettuja että avoimia kysymyksiä. Suljettujen kysymysten tehtävä oli an-
taa lähinnä taustatietoa avoimilla kysymyksillä saatujen vastausten tueksi. Lomake jakaantui
temaattisesti neljään osioon: ehtoollisjumalanpalvelusten viettäminen koronaepidemian ai-
kana, ehtoollisjumalanpalvelusten viettämisestä päättäminen, ehtoollisjumalanpalvelusten
viettäminen pääsiäisenä 2020 ja yksityinen ehtoollinen. Tässä artikkelissa keskitymme tarkas-
telemaan ehtoollisjumalanpalvelusten viettämistä koronaepidemian aikana sekä erityisesti
pääsiäisenä 2020. Lisäksi lomakkeen alussa kysyttiin vastaajien taustatietoja.

Tutkimukseen vastasi yhteensä 141 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkoherraa. Tutki-
musajankohtana Suomessa oli 378 seurakuntaa. Näin ollen vastausprosentti on 37,3. Vastaajat
edustavat hyvin Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkoherroja. Vastaajista 29 prosenttia
oli naisia ja 70 prosenttia miehiä. Yksi vastaaja ei halunnut ilmoittaa sukupuoltaan. Vuonna
2019 kaikista Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkoherroista naisia oli 25 prosenttia ja
miehiä 75 prosenttia. Sukupuolijakauman osalta aineistoamme voidaan pitää edustavana. Suu-
rin osa tutkimukseen vastanneista kirkkoherroista kuului vanhimpiin ikäryhmiin. Yhteensä 45

---

² Suurin osa tuomiokapituleista lähetti tutkijoiden välittämän viestin hiippakuntansa kirkkoherroille sähköpos-
titse. Yksi tuomiokapituli antoi tutkijoiden käyttöön kirkkoherrojen sähköpostilistan, jota kautta tutkijat itse lä-
hettivät tutkimuskutsun kirkkoherroille. Kahden hiippakunnan kirkkoherrojen sähköpostiosoitteet tutkijat poi-
mivat seurakuntien internetsivuilta.

prosenttia vastaajista ilmoitti iäkseen 50–59 vuotta ja 31 prosenttia vastaajista ilmoitti iäkseen yli 59 vuotta. Taulukossa 1 on jaoteltu vastaajat iän mukaan.

Taulukko 1: Vastaajien ikäjakauma

Ikä	Kyselyyn vastanneet (N=141)
alle 30 v.	1 (1 %)
30–39 v.	8 (6 %)
40–49 v.	24 (17 %)
50–59 v.	64 (45 %)
yli 59 v.	44 (31 %)

Vastaajia on kaikista hiippakunnista. Hiippakuntajakauman osalta aineistomme on melko edustava. Kirkkoherrojen kokonaismäärään suhteutettuna erityisesti Oulun hiippakunnan kirkkoherrat ovat aineistossamme hieman yliedustettuina ja Tampereen hiippakunnan kirkkoherrat puolestaan aliedustettuina. Taulukossa 2 on jaoteltu vastaajat hiippakunnan mukaan.

Taulukko 2: Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkoherrojen ja kyselyyn vastanneiden kirkkoherrojen hiippakuntajakauma

Hiippakunta	Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkoherrat	Kyselyyn vastanneet (N=141)
Espoon hiippakunta	19 (5 %)	5 (4 %)
Helsingin hiippakunta	30 (8 %)	9 (6 %)
Kuopion hiippakunta	47 (13 %)	23 (16 %)
Lapuan hiippakunta	44 (12 %)	11 (8 %)
Mikkelin hiippakunta	38 (10 %)	14 (10 %)
Oulun hiippakunta	62 (16 %)	30 (21 %)
Porvoon hiippakunta	49 (13 %)	18 (13 %)
Tampereen hiippakunta	38 (10 %)	9 (6 %)
Turun arkkihiippakunta	51 (13 %)	22 (16 %)

Suurin osa tutkimukseen vastanneista kirkkoherroista työskentelee pienissä, alle 5000 jäsenen seurakunnissa. 40 prosenttia vastaajista ilmoittaa seurakuntansa jäsenmääräksi 0–4999 jäsentä. Joka neljäs vastaaja (28 %) puolestaan työskentelee seurakunnassa, jonka jäsenmäärä on 5000–9999 jäsentä. Taulukossa 3 on jaoteltu vastaajat seurakunnan jäsenmäärän mukaan.

Taulukko 3: Vastaajien jakauma seurakunnan jäsenmäärän mukaan

Seurakunnan jäsenmäärä	Kyselyyn vastanneet (N=141)
0–4999	56 (40 %)
5000–9999	40 (28 %)
10 000–14 999	18 (13 %)
15 000–19 999	10 (7 %)
20 000–29 999	5 (4 %)
30 000–39 999	6 (4 %)
40 000 tai enemmän	6 (4 %)

Olemme lähestyneet tutkimusaineistoa laadullisesti. Päättökäytännönä on aineistolähtöinen, induktiivinen sisällönanalyysi. Sisällönanalyysin tarkoituksena on analysoida aineistoa systemaattisesti ja mahdollisimman objektiivisesti (Tuomi & Sarajärvi 2002, 105). Olemme lähestyneet aineistoamme hyvin aineistolähtöisesti, jotta tutkittavien omat ajatukset pääsisivät mahdollisimman hyvin kuuluville. Sisällönanalyysille ominaisesti (Silverman 2006, 159) olemme luokitelleet kirkkoherrojen vastauksia. Teemoittelimme aineiston värikoodeja käyttäen. Jokainen vastaus on koodattu (esim. K1). Koodissa K-kirjan tarkoittaa kirkkoherraa ja perässä oleva numero järjestysnumeroa, jonka kyseinen kirkkoherra on aineiston koodaamisen yhteydessä saanut. Suljetuista taustakysymyksistä on laskettu prosenttijakaumat. Tutkimuksemme laadullinen ja määrällinen tutkimusote eivät ole toisilleen vastakkaisia, vaan pikemminkin toistensa jatkumoa. Olemme kvantifioineet myös laadullista aineistoamme. Prosenttijakaumien laskeminen laadullisesta aineistosta on terävöittänyt analyysiamme.

Muutokset ehtoollisjumalanpalveluksissa ja yksityisehtoollinen koronakeväänä 2020

Tutkimuksemme kirkkoherroilta kysyttiin, miten koronaepidemia on yleisesti ottaen vaikuttanut ehtoollisen viettämiseen seurakunnissa, miten ehtoollista on vietetty poikkeusoloissa pääsiäisen aikana, miten ehtoollisen viettämisestä päätettiin seurakunnissa ja onko koronaepidemia vaikuttanut yksityisen ehtoollisen pyytämiseen seurakunnissa. Lähes jokaisen kirkkoherran mukaan poikkeusoloilla on ollut suuri vaikutus ehtoollisen viettämiseen. Yhteensä 65 prosenttia kirkkoherroista kertoi, että ehtoollista ei vietetty lainkaan poikkeusolojen aikana. Moni kirkkoherra kuvaili, että ehtoollisen viettäminen ei ollut edes vaihtoehto:

Ehtoollisjumalanpalveluksia ei ole vietetty, koska tuomiokapituli on ohjeistanut viettämään sanajumalanpalveluksia ilman seurakunnan läsnäoloa. (K119)

Ne ovat loppuneet tyystin. (K49)

Tuhonnut koko asian [...]. (K54)

Ei vietetä ehtoollisjumalanpalvelusta. Striimataan sanajumalanpalvelus joka sunnuntai/pyhäpäivä. (K28)

Osa kirkkoherroista (28 % ko. kysymykseen vastanneista³) kertoi, että ehtoollista oli vietetty pääsiäisen aikaan, mutta kaikki muut jumalanpalvelukset olivat olleet sanajumalanpalveluksia. Yksittäisissä seurakunnissa Espoon, Helsingin, Kuopion ja Porvoon hiippakunnissa oli päädytty valtavirrasta selvästi poikkeaviin ratkaisuihin. Esimerkiksi eräs kirkkoherra (K30) kertoi, että ehtoollinen toimitettiin kahdessa jumalanpalveluksessa, mutta kukaan ei nauttinut ehtoollista näissä jumalanpalveluksissa. Siunatut ehtoollisaineet säästettiin kyseisessä tapauksessa kuolevien ehtoollista varten.

---

³ Kaikki tutkimuksemme vastanneet kirkkoherrat eivät vastanneet kyseessä olevaan avoimeen kysymykseen, jossa tiedusteltiin, miten koronaepidemia on yleisesti ottaen vaikuttanut ehtoollisjumalanpalvelusten viettämiseen seurakunnissa. Avoimiin kysymyksiin vastaaminen oli vapaaehtoista. Artikkelimme sivulta 11 selviää, että 40 prosentissa kaikista tutkimukseen osallistuneista seurakunnista on vietetty ehtoollista pääsiäisen aikana.

Yksi tutkimukseen vastanneista kirkkoherroista puolestaan kertoi, että messua vietettiin poikkeusolojen aikana jokaisena pyhäpäivänä. Eräässä seurakunnassa ehtoollista vietettiin jumalanpalveluksissa työntekijöiden kesken ja kahdessa seurakunnassa ehtoollinen oli silloin tällöin:

Vi firar nattvard vid alla våra streamade gudstjänster. De som är i kyrkan tar emot nattvarden endast under brödets gestalt. (Vietämme ehtoollista kaikissa striima-
tuissa jumalanpalveluksissamme. Kirkossa olevat nauttivat ehtoollisen, kuitenkin
ainoastaan leivän.) (K58)

Ehtoollisjumalanpalvelukset vietetään viranhaltijoiden kesken – ei seurakuntalaisia. (K73)

Eräs kirkkoherra kertoi, että hänen seurakunnassaan ehtoollista oli vietetty pienissä ryhmissä:

[...] Nyt vietämme 'yksityisehtoollisia' 2–5 hengen ryhmille kirkkopäivystyksen aikana kerran, kaksi viikossa kirkossa ja muulloin sairaan ehtoollisena kotioloissa. (K54)

Poikkeusolojen alkaessa suurimmassa osassa seurakunnista ehtoollisjumalanpalvelusten tilalla järjestettiin sananjumalanpalveluksia, jotka vietettiin ilman seurakunnan läsnäoloa. Ehtoollisen viettäminen nousi kuitenkin varsin nopeasti uudelleen keskusteluun ennen pääsiäistä. Pääsiäinen on teologisesti kirkkovuoden keskeisin juhla-aika, vaikka se ei jumalanpalvelusten kävijämäärien puolesta yllä joulun tasolle (kävijämääristä, ks. Salomäki 2020d, 121–122). Suomen evankelis-luterilaisen kirkon jumalanpalveluksen oppaan mukaan ehtoollisen viettäminen kuuluu kiirastorstaihin, pääsiäisyöhön, pääsiäispäivään ja toiseen pääsiäispäivään. (Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 45–47.)

Noin puolet kirkkoherroista kertoi, että ehtoollisen viettämisestä keskusteltiin heidän seurakunnassaan ennen pääsiäistä. Puolet vastaavasti kertoi, että asiasta ei keskusteltu. Kirkkoherrot olivat käyneet keskusteluja oman seurakunnan papiston ja kanttorien kanssa, muiden seurakuntien kirkkoherrojen kanssa sekä lähiseurakuntien muiden pappien kanssa. Osa keskusteluista oli käyty sosiaalisessa mediassa. Ne tilanteet, joissa keskusteluja ei ollut ollenkaan käyty, liittyivät erityisesti seurakunnan yksipappisuuteen. Moni yksipappisen seurakunnan kirkkoherra kertoi päättäneensä asiasta itsenäisesti. Toisaalta myös osa isompien seurakuntien kirkkoherroista koki, ettei heillä ollut tarvetta pohtia asiaa kenenkään kanssa.

Ehtoollisen viettämisen päätösprosessiin liittyvät keskustelut nousivat kolmesta temasta: käytännön asioiden sopiminen, teologisten kysymysten pohtiminen ja tasa-arvo. 34 prosenttia kaikista tutkimukseemme vastanneista kirkkoherroista kertoi, että keskustelut liittyivät käytännön asioihin. Eräs kirkkoherra (K3) sanoitti asiaa näin: "[...] Itse olen sanonut, että nyt on aika toimia maalaisjärjellä – ei tehdä teologiaa." Käytännön asioista sopimiseen kuului useassa seurakunnassa jumalanpalveluksen suoratoistosta tai tallentamisesta sopiminen, hygieniaan ja turvallisuuteen liittyvät asiat tai henkilöstöön liittyvät kysymykset: sovittiin esimerkiksi, että pappispariskunta toimittaisi messun kahdestaan, jotta kontaktit perheen ulkopuolisiin minimoitaisiin, tai asiaa pohdittiin riskiryhmiin kuuluvien pappien näkökulmasta.

Joka neljäs (21 %) kirkkoherra kertoi käyneensä ehtoollisen viettämisestä teologisia keskusteluja. Päätämismen prosessiin liittyvät teologiset pohdinnat käsittelivät ensiksikin sitä, oliko ehtoollisen viettäminen poikkeusoloissa rajatulla joukolla oikein. Aineistosta nousee esiin täysin vastakkaisia näkemyksiä:

Ehtoolliseen kuuluu läsnäolo. Toisten ehtoollisenvieton katselu ei ole tarkoituksenmukaista. Se tuntuu jopa hivenen kiusalliselta, "näytelmältä". (K4)

[...] Totesimme, että kiirastorstai ilman ehtoollisen vettä olisi outo. Myös pääsiäiseen totesimme ehtoollisen kuuluvan. [...] (K20)

Toisekseen teologisten kysymysten pohdinta liittyi kirkkoherrojen vastauksissa ehtoolliselle kaipaamisen sanoittamiseen. Osassa seurakunnista oli mietitty tarkasti, kuinka ehtoollisesta osatta jääviä seurakuntalaisia voitaisiin sanallisesti lohduttaa. Esimerkiksi yksi kirkkoherroista (K1) kertoi, että saarnassa ja ripissä otettiin huomioon kaipaaminen ehtoolliselle. Muutama kirkkoherra totesi painottaneensa ehtoollisen viettämisessä poikkeuksellisuutta suljetuin ovin. Esimerkiksi K106 sanoitti asiaa näin: "[...] Alussa painotettiin tilanteen poikkeuksellisuutta mutta ehtoollisen asettamisen muistopäivänä voimme tehdä tämän poikkeuksen. Näin toimittiin."

Piispat antoivat pääsiäistä edeltäneissä ohjeissaan seurakunnille mahdollisuuden lukea ehtoollisen aikana niin sanotun hengellisen osallistumisen rukouksen. Vain kaksi tutkimukseemme osallistunutta kirkkoherraa kuitenkin nosti esille, että seurakunnissa olisi keskusteltu tästä rukouksesta. Tämän voi tulkita tarkoittavan joko sitä, että rukous on otettu osaksi messua ilman yhteisiä keskusteluja tai sitten rukousta ei ole käytetty seurakunnissa.

Tasa-arvon näkökulmista ehtoolliskysymyksessä kirjoitti 13 prosenttia kirkkoherroista. Näissä seurakunnissa ehtoollisen vettä oli päätetty luopua, koska ehtoollisen järjestäminen rajatulle joukolle olisi asettanut seurakuntalaiset epätasa-arvoiseen asemaan. Esimerkiksi seuraava kirkkoherra kirjoitti tasa-arvoon liittyvistä keskusteluista:

Papit olivat yksimielisiä siitä, että jos kaikki eivät pääse ehtoolliselle, ei kukaan pääse. Kaipaamme yhdessä, kärsimme ehtoollisen puutteesta yhdessä kaikki. Seurasin netistä [seurakunnan nimi] pääsiäismessua ja kun siinä pari ihmistä hiipi ehtoolliselle, vaikutti se lähinnä salaseuran kokoontumiselta. (K104)

Palaamme sekä kaipaamiseen että tasa-arvon teemoihin analysoidessamme kirkkoherrojen kokemuksia seuraavassa luvussa.

Noin puolet (49 %) tutkimukseemme vastanneista kirkkoherroista kertoi, että tuomiokapituli annettu ohjeistus ei vaikuttanut seurakunnan päätökseen vettä ehtoollisjumalanpalveluksia pääsiäisenä. Yli puolet Porvoon (61 %), Espoon (60 %), Tampereen (56 %) ja Helsingin (56 %) hiippakuntien sekä Turun arkkihiippakunnan (55 %) kirkkoherroista raportoi, että ohjeistuksilla ei ollut mitään vaikutusta päätökseen. Kirkkoherrojen mukaan ohjeistus tuli liian myöhään, jolloin seurakunnissa oli jo ehditty tehdä ratkaisut itsenäisesti, tai ohjeistukset olivat heidän näkökulmastaan huonoja tai seurakuntiin muuten sopimattomia.

Ei minkäänlaista vaikutusta. Toimintatapa oli suunniteltu jo ennen ohjeistuksen saapumista seurakuntaan. (K42)

Päätimme olla viettämättä ehtoollista piispan ohjeesta huolimatta. Piispojen ohje oli outo eikä olisi toiminut meillä. (K104)

Emme järjestäneet messuja pääsiäisenä, koska suositus 10 henkilöstä ei mielestäni ollut hyvä. (K44)

Osa kirkkoherroista kritisoi voimakkaasti piispojen antamaa mahdollisuutta viettää ehtoollista rajatulla joukolla. Kirkkoherrat nostivat esille muun muassa seurakuntalaisten mahdolliset kokemukset epätasa-arvoisesta kohtelusta, koska vain harvat olisivat päässeet ehtoolliselle. Jotkut kirkkoherrat olivat tulkinneet piispalta saamansa ohjeistuksen niin, että jumalanpalveluksessa valittu joukko nauttisi ehtoollisen toisten seurakuntalaisten puolesta.

En halunnut lähteä viettämään messua pienellä kutsutulla seurakunnalla. Kuinka olisin valinnut ne, ketä kysytään mukaan? Piispan ohje oli, ettei pelkästään työntekijät voi olla messua viettämässä. Toiset olisivat sitten katsoneet, kuinka muuttamat harvat saivat ehtoollisen. (K88)

[...] Ei haluttu ns. nurkkaehtoollisia. [...] (K99)

Kyseinen ohjeistus lähti siitä, että ehtoollisjumalanpalveluksia voi järjestää suljetuina ja alle kymmenen hengen tilaisuuksina, joissa ehtoolliselle osallistujat ottaisivat vastaan sakramentin toisen puolesta. Tällainen ohje on täysin epäluterilainen, sillä luterilaiset tunnustuskirjat eivät tunne ajatusta, että sakramentin voi ottaa vastaan jonkun toisen hyväksi. [...] Suomen ev.-lut. kirkon piispojen pitäisi olla niin paljon valveutuneita, että he huomaavat, millaiseen teologiseen harharetkeen tuollainen ohje avaa ovet. (K38)

[...] piispa esitti, että messua pidettäisiin ja kuvattaisiin, ja messun toimittajat nauttisivat ehtoollista. Pidin tapaa vieraana enkä halunnut välittää viestiä katseltavasta sakramentista. [...] (K79)

Joka kolmas (32 %) tutkimukseemme vastannut kirkkoherra puolestaan kertoi, että tuomiokapitulista saatu ohjeistus ratkaisi sen, vietettiinkö seurakunnassa ehtoollista pääsiäisen aikana. Lapuan hiippakunnan kirkkoherroista peräti 64 prosenttia totesi, että ohjeistus ratkaisi asian. Toisessa ääripäässä on Turun arkkihiippakunta, jonka kirkkoherroista vain 14 prosenttia raportoi, että ohjeistus vaikutti ratkaisevasti päätökseen viettää tai olla viettämättä ehtoollista pääsiäisen aikana. Kirkkoherrat, jotka kertoivat ohjeiden vaikuttaneen ratkaisevasti päätökseen, kokivat ohjeet tukea antavina ja selkeinä.

Ohjeistus oli hyvä ja antoi harkintavallan seurakuntaan, erityisesti kirkkoherralle. Harkitsin asiaa vakavasti ja keskustelin papiston ja kanttorien kanssa. Koska palaute oli yksimielistä, päätin, että pääsiäisen ajan jumalanpalveluksetkin olivat sanajumalanpalveluksia. (K62)

Ohje rohkaisi viettämään messua ja antoi hyvät ohjeet sanoitukseen minkä teologian mukaan voimme näin tehdä. (K78)

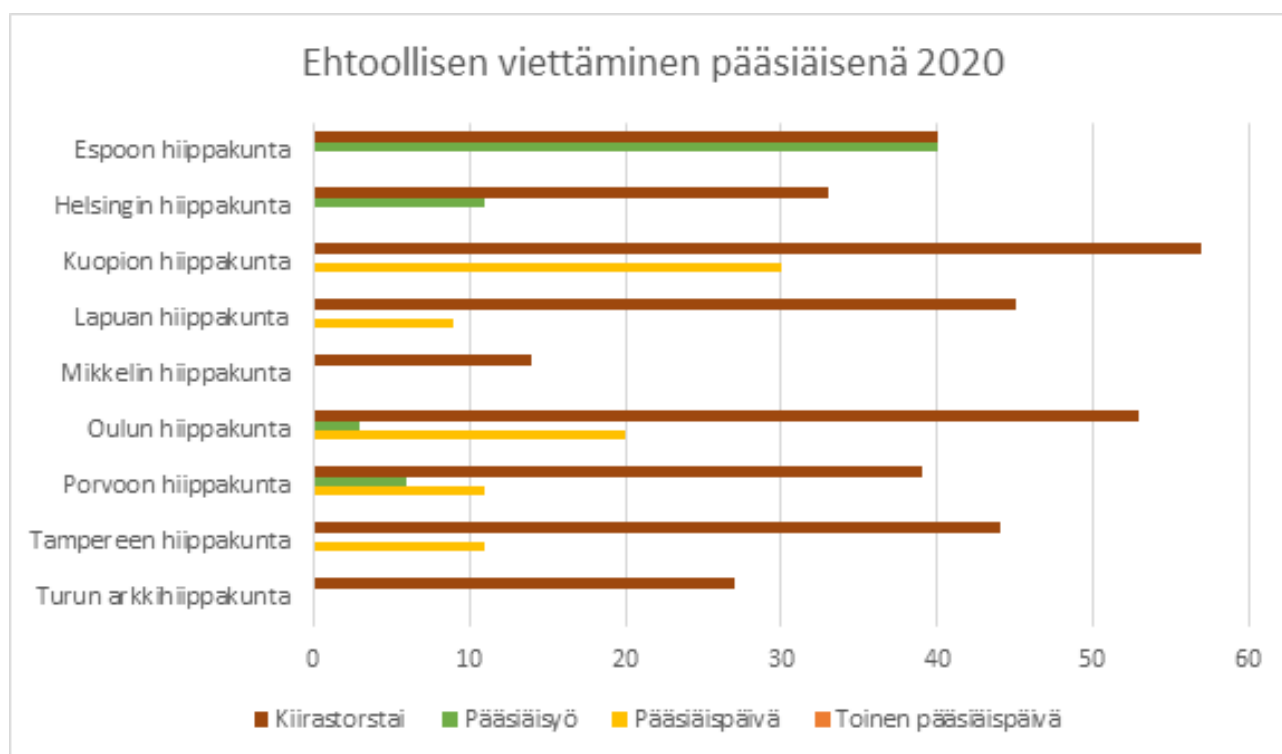
Koska piispan ohjeistus mahdollisti ehtoollisjumalanpalvelusten viettämisen sekä kiirastorstaina että pääsiäispäivänä, niin toimimme sen mukaan (pääsiäisyön jumalanpalvelusta meillä ei normaalitikaan vietetä). Kun lupa tuli, niin oli jotenkin heti itsestään selvää, että ehtoollista vietetään. (K25)

Kuusi prosenttia tutkimukseemme vastanneista kirkkoherroista kertoi, että heidän seurakunnassaan tehtiin kompromissi seurakunnassa vallinneiden omien näkemysten ja tuomiokapituliin saatujen ohjeistuksen välillä. Neljätoista prosenttia kirkkoherrojen vastauksista on sellaisia, ettei niistä voi tulkita, vaikuttivatko ohjeistukset päätökseen vai eivät. Kaiken kaikkiaan näyttää joka tapauksessa siltä, että piispallisen tason ohjeet ja paikallistason ratkaisut poikkesivat toisistaan merkittävästikin suuressa osassa seurakuntia.

Kysyttäessä vietettiinkö seurakunnassa ehtoollista pääsiäisen 2020 aikana yli puolet (60 %) tutkimukseen vastanneista kirkkoherroista kertoi, että heidän seurakunnassaan ehtoollista ei vietetty lainkaan. Kaikissa muissa seurakunnissa (40 %) ehtoollista vietettiin kiirastorstaina. Ratkaisu on ymmärrettävä, sillä kiirastorstai oli esimerkiksi vuonna 2019 jouluaaton jälkeen suosituin kirkkossakäyntipäivä (Salomäki 2020d, 122). Kirkkoherroista 12 prosenttia kertoi, että heidän seurakunnassaan ehtoollista vietettiin myös pääsiäispäivänä. Ainoastaan neljä prosenttia kirkkoherroista raportoi ehtoollisen vietosta pääsiäisyönä. Yhdessäkään aineistomme seurakunnassa ehtoollista ei vietetty toisena pääsiäispäivänä.

Niissä seurakunnissa, joissa ehtoollinen järjestettiin, siihen osallistui vähimmillään kaksi henkilöä. Kolmessa vastauksessa todettiin, että kaikki messussa läsnä olevat eivät tulleet ehtoolliselle (K8; K103; K139), ja näistä kahdessa vastauksessa syyn eriteltiin johtuneen tartunnanpelestä. Yleisimmin ehtoolliselle osallistui kuitenkin viisi henkeä tai enemmän seuraavan kaltaisella kokoonpanolla: yksi tai kaksi pappia, kanttori, suntio ja messuavustaja tai -avustajat. Yli viiden hengen osallistumisesta ehtoolliselle ilmoitti 80 prosenttia niistä kirkkoherroista, joiden seurakunnassa oli vietetty ehtoollista, ja näistä vastauksista kolmessa kerrottiin selkeästi osallistujamäärän olleen nimenomaan kymmenen henkeä eli sallittu maksimimäärä.

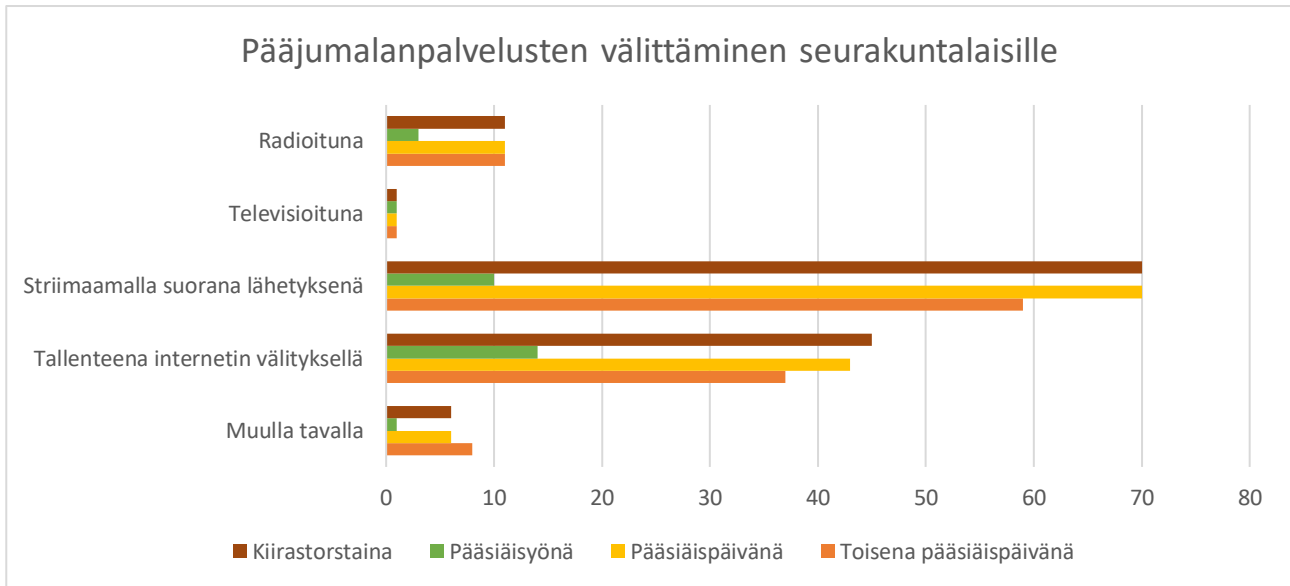
Kaikista aktiivisimmin ehtoollista vietettiin pääsiäisen aikana Kuopion hiippakunnan seurakunnissa. Yli puolet (57 %) kyselyyn vastanneista Kuopion hiippakunnan kirkkoherroista kertoi, että heidän seurakunnassaan vietettiin ehtoollista kiirastorstaina. Pääsiäispäivänä ehtoollista vietettiin lähes joka kolmannessa (33 %) Kuopion hiippakunnan seurakunnassa. Toiseksi eniten ehtoollista vietettiin pääsiäisen aikana Oulun hiippakunnassa. Yli puolet (53 %) kyselyyn vastanneista Oulun hiippakunnassa työskentelevistä kirkkoherroista kertoi, että heidän seurakunnassaan vietettiin ehtoollista kiirastorstaina. Joka viidennessä (20 %) Oulun hiippakunnan tutkimukseen vastanneessa seurakunnassa ehtoollista vietettiin pääsiäispäivänä. Vähiten ehtoollista vietettiin pääsiäisen aikana Mikkelin hiippakunnan seurakunnissa. Ainoastaan 14 prosenttia tutkimukseen vastanneista Mikkelin hiippakunnan kirkkoherroista kertoo, että heidän seurakunnassaan vietettiin ehtoollista kiirastorstaina. Muina pääsiäisen juhlapäivinä Mikkelin hiippakunnassa ei aineistomme perusteella vietetty ehtoollista. Huomattavaa on, että pääsiäisyönä ehtoollisen viettäminen oli hyvin vähäistä Espoon hiippakuntaan lukuun ottamatta. Peräti 40 prosenttia Espoon hiippakunnan kirkkoherroista kertoi, että heidän seurakunnassaan vietettiin ehtoollista pääsiäisyönä. Kuviossa 1 on kuvattu ehtoollisen viettämisen määrä prosentteina hiippakunnissa pääsiäisenä 2020.

Kuvio 1: Ehtoollisen viettäminen pääsiäisenä 2020. Luvut ovat prosentteja.

Normaalioloissa ehtoollisjumalanpalveluksia vietetään kyselymme mukaan eniten Espoon hiippakunnassa ja vähiten Mikkelin hiippakunnassa. Kaikki tutkimukseemme vastanneet Espoon hiippakunnan kirkkoherrat kertoivat, että heidän seurakunnissaan ehtoollista vietetään joka sunnuntai. Lapuan hiippakunnan kirkkoherroista ainoastaan 45 prosenttia raportoi, että heidän seurakunnissaan ehtoollista vietetään joka sunnuntai. Ehtoollisen viettämisen aktiivisuus normaaliolosuhteissa ei ole siten tutkimusaineistomme mukaan suoraan yhteydessä siihen, kuinka aktiivisesti ehtoollista on vietetty koronaepidemian aiheuttamien poikkeusolojen aikana.

Suurimmassa osassa seurakunnista pääsiäisen ajan jumalanpalvelukset välitettiin seurakunnalle striimattuna suoraan lähetyksenä tai tallenteena. Kuviossa 2 on kuvattu tavat, joilla seurakuntien pääjumalanpalvelukset välitettiin seurakunnalle pääsiäisenä 2020.

Kuvio 2: Pääjumalanpalvelusten välittäminen seurakuntalaisille pääsiäisenä 2020. Luvut ovat prosentteja.

Monissa seurakunnissa pääjumalanpalvelus välitettiin sekä suorana lähetyksenä että internetiin jääneenä tallenteena. Kiirastorstaina ja pääsiäispäivänä 70 prosentissa kyselyyn vastanneista seurakunnista jumalanpalvelus suoratoistettiin ja lähes puolessa (kiirastorstaina 45 % ja pääsiäispäivänä 43 %) seurakunnista jumalanpalvelus oli mahdollista katsoa tallenteena. Toisena pääsiäispäivänä yli puolet (59 %) seurakunnista striimasi pääjumalanpalveluksensa. Jumalanpalvelusten radiointi ja televisiointi oli huomattavasti suoratoistoa ja tallenteen esittämistä harvinaisempaa.

Joissakin seurakunnissa käytettiin myös muita tapoja jumalanpalvelusten välittämiseen seurakuntalaisille. Muita kirkkoherrojen raportoimia tapoja olivat internetissä välitetty ääni ilman kuvaa, lyhyiden videoleikkeiden esittäminen sosiaalisessa mediassa sekä sairaaloihin, terveyskeskuksiin ja vanhainkoteihin keskusradion kautta välitetty ääni jumalanpalveluksista. Eräs kirkkoherra (K81) kertoo, että hänen seurakunnassaan jumalanpalvelus välitettiin kaiuttimen välityksellä kirkon pihalle.

Siinä missä ehtoollisen viettäminen jumalanpalveluksissa vähentyi merkittävästi keväällä 2020, yksityisen ehtoollisen pyytäminen ei aineistomme perusteella juurikaan lisääntynyt (yksityisen ehtoollisen määrittely, ks. KJ 2:9–12 §). Kyselyyn vastanneista kirkkoherroista 79 prosenttia kertoi, ettei yksityisen ehtoollisen pyytäminen lisääntynyt keväällä 2020. Noin joka kymmennessä (16 %) kyselyyn vastanneessa seurakunnassa yksityisen ehtoollisen pyytäminen lisääntyi. Eniten yksityisen ehtoollisen pyytäminen lisääntyi tutkimusaineistomme mukaan Turun arkkhiippakunnassa, jossa noin joka kolmas (32 %) tutkimukseen vastanneista kirkkoherroista arvioi yksityisen ehtoollisen pyytämisen lisääntyneen. Mikkelin hiippakunta on tutkimusaineistomme perusteella ainoa hiippakunta, jossa yksityisen ehtoollisen pyytäminen ei lisääntynyt lainkaan. Kuten aiemmin tässä luvussa tuli esille, Mikkelin hiippakunnassa vietettiin myös pääsiäisen aikana ehtoollisjumalanpalveluksia vähemmän kuin muissa hiippakunnissa. Kuusi prosenttia kaikista tutkimukseemme vastanneista kirkkoherroista ei tiennyt, lisääntyikö yksityisen ehtoollisen pyytäminen epidemian aikana.

Yksityistä ehtoollista pyydettiin epidemian aikana eniten kuoleman lähestyessä. Kirkkoherroista 37 prosenttia totesi, että kuoleman lähestyminen oli ollut syy yksityisen ehtoollisen pyy-

tämiseen. Lisäksi noin joka neljännessä tutkimukseen osallistuneen kirkkoherran seurakunnassa yksityistä ehtoollista oli pyydetty sairauden (28 %) sekä ahdistuksen, pelokkuuden tai huolen (22 %) takia. Niin ikään joka neljännessä (24 %) seurakunnassa yksityistä ehtoollista oli pyydetty sen vuoksi, että ehtoollista ei voinut epidemian vuoksi tulla viettämään jumalanpalvelukseen. Lisäksi kuusi prosenttia tutkimukseen vastanneista kirkkoherroista kertoi, että yksityistä ehtoollista on pyydetty muissa kuin edellä mainituissa tilanteissa. Tällaisia tilanteita olivat olleet muun muassa hautaan siunaaminen sekä syntymäpäivät. Lisäksi avoinna olleisiin kirkkoihin oli tultu pyytämään ehtoollista. Kaikkia yksityistä ehtoollista koskeneita pyyntöjä ei voitu seurakunnissa toteuttaa, esimerkiksi jos vanhainkotiin ei saanut mennä vierailemaan ja viemään ehtoollista. Tämä johti joissakin tapauksissa tavallisesta poikkeaviin ratkaisuihin. Eräs kirkkoherra kertoi, että seurakuntalainen oli itse vienyt konsekroidut eli pyhitetyt ehtoollisaineet kuolevalle puolisolleen:

Pääsiäissunnuntain messun jälkeen yksi seurakuntalainen tuli avoinna olevaan (ilmoituksen mukaisesti) kirkkoon ja pyysi ehtoollista kuolevalle puolisolleen. Toimitin yhden öylätin ja viinitilkan konsekroinnin. Seurakuntalainen vei tiukan eristyksen takana olleelle puolisolleen niin, että jatkoi siellä Isä meidän -rukouksella ja ehtoollisen jakamisella ja Herran siunauksella. (K85)

Yhteenvedon voidaan todeta, että kevään 2020 poikkeusolot vaikuttivat suuresti ehtoollisen viettämiseen seurakunnissa. Ehtoollisjumalanpalvelusten viettäminen lopetettiin useissa seurakunnissa kokonaan. Ainoastaan joissakin yksittäisissä seurakunnissa ehtoollisjumalanpalveluksia jatkettiin, vaikka seurakuntalaiset eivät voineet vapaasti osallistua ehtoolliselle. Pääsiäisen aikana ehtoollisen viettäminen oli yleisempää kuin poikkeusaikana muuten, mutta tästäkin huolimatta yli puolessa seurakunnista ehtoollista ei vietetty lainkaan pääsiäisen aikana.

Teologian tohtori Suvi-Maria Saarelaisen (2020) mukaan monet suomalaiset kokivat hengellisyteen ja spiritualiteettiin liittyvät kysymykset aikaisempaa tärkeämmiksi kevään 2020 poikkeusolojen aikana. Lähes puolet kansainväliseen elämän merkityksellisyyttä korona-aikana kartoittavaan tutkimukseen vastanneista suomalaisista koki, että rukous oli tuonut heille lohtua pandemian aikana (Saarelainen 2020). Ihmisten uskonnolliset tarpeet näyttävät siis kasvaneen poikkeusolojen aikana, mutta samaan aikaan seurakunnat joutuivat supistamaan toimintaansa huomattavasti. Ehtoollisjumalanpalvelusten väheneminen, rajaaminen tai tauolle jääminen ei juurikaan vaikuttanut yksityisen ehtoollisen suosioon seurakunnissa, mikä on merkillepantavaa muun muassa Saarelaisen tutkimukseen peilaten. Seurakunnat ovat kuitenkin aineistomme perusteella pyrkineet vastaamaan ihmisten uskonnollisiin tarpeisiin muun muassa striimaamalla jumalanpalveluksia: suurin osa seurakunnista välitti pääsiäisen ajan jumalanpalveluksia seurakunnalle suoratoistona tai muilla tavoilla.

Kirkkoherrojen kokemukset pääsiäisajan ehtoollisjumalanpalveluksista

Selvitimme kirkkoherrojen tunnekokemuksia pääsiäisajan messun viettämisestä avoimella kysymyksellä "Kuvaile, millaisena koit ehtoollisjumalanpalvelusten viettämisen pääsiäisen aikana (mikäli olit itse niitä viettämässä) tai millaista palautetta olet saanut."⁴ Niiden kirkkoher-

---

⁴ Kirkkoherrojen muilta saama palaute tullaan käsittelemään seuraavassa tutkimusartikkelissamme, ks. alaviite 1.

rojen kokemuksia, jotka eivät viettäneet messua pääsiäisaikana, selvitettiin kysymyksellä: "Mikäli seurakunnassasi ei vietetty lainkaan ehtoollisjumalanpalveluksia pääsiäisen aikana, kuvaile, millaisia ajatuksia tämä sinussa herätti."

Ehtoollisjumalanpalveluksen viettäminen pääsiäisaikana nosti kirkkoherroissa esiin hyvin monenlaisia tunteita ja ajatuksia, ja he kuvailivat tuntemuksiaan toisiinsa nähden varsin varioivasti. Lähes 40 prosenttia kysymykseen vastanneista, ehtoollista viettäneistä kirkkoherroista kuvasi kokemusta hyväksi. Neutraalissa sävyssä asiaa kommentoi 18 prosenttia ja kokeemusta tavalla tai toisella kielteiseksi kuvasi noin 15 prosenttia vastanneista. Noin kolmannes ehtoollisjumalanpalveluksen järjestäneistä tai siihen osallistuneista kirkkoherroista ilmaisi vastauksessaan jonkinasteista ristiriitaa asian äärellä. Kuviossa 3 näkyvät ehtoollista pääsiäisaikana 2020 viettäneiden kirkkoherrojen kokemusten prosenttijakaumat.

Kuvio 3: Ehtoollista viettäneiden kirkkoherrojen kokemukset.

Neutraaliksi luokiteltavat vastaukset sisälsivät yleisimmin toteamuksen siitä, että messu oli erilainen tai että sen viettäminen tuntui luonnolliselta. Näitä sanavalintoja käytettiin noin seitsemässä prosentissa kaikista vastauksista. Yksi kirkkoherroista totesi ehtoollisen viettämisen olleen "ihan normi" (K73). Kaikista vastaajista ehtoollisen viettämiseen neutraalisti suhtautuvat olivat kuitenkin vähemmistö, sillä yli 80 prosenttia vastaajista toi esiin jonkinlaisen tunnelatauksen ehtoollisen viettämisen äärellä.

Monet positiivisiksi luokiteltavia tunnesisältöjä ilmaisevat sanat mainittiin vain kertaalleen vastauksissa, mutta määrällisesti tämänkaltaisia sanoja oli lukuisia. Seuraavat vastaukset kiteyttävät hyvin näitä positiivisia tunnelmia:

Olimme jumalanpalveluksen ytimessä. Kaikki paikalla olevat halusivat osallistua ehtoolliselle. (K112)

Kiirastorstai koettiin puhuttelevaksi ja ihanaksi. Oli hienoa olla ehtoollisella vaikka pienellä porukalla. Myös se että netissä oli seurakuntalaisia seuraamassa tuntui hyvältä, yhteisölliseltä. (K78)

Messua kuvattiin puhuttelevan, ihanan, yhteisöllisen ja jumalanpalveluksen ydin -ajatuksen lisäksi muun muassa sanoilla koskettava, juhlava, merkityksellinen, tarpeellinen, ainutkertainen ja arvokas. Kaksi vastaajista kertoi pyhän tunnusta ja niin ikään kaksi totesi tunnelman olleen hartaan. Useampi kirkkoherra käytti sanaa "tärkeä" (7 %), ja moni kiteytti kokemuksensa toteamalla, että ehtoollisen viettäminen tuntui hyvältä (lähes 11 %).

Tunne yhteisöllisyydestä nousi positiivisessa merkityksessä esiin kahden kirkkoherran vastauksessa. Molemmissa tapauksissa kyse oli siitä, että suoratoiston avulla messuun osallistui fyysisesti läsnä olevia huomattavasti suurempi joukko ihmisiä (K1; K78), mikä loi kyseisille kirkkoherroille kokemuksen seurakuntaa laajemminkin yhdistävästä tilaisuudesta. Myös seuraavat vastaukset kertovat vahvasta kristittyjen yhteyden kokemuksesta, mutta nimenomaan omassa mielessä tehdyn kannattelun kautta:

Muistan ihmiset, jotka käyvät messussa, näin mielessäni heidät kirkonpenkeissä. He olivat mukana, vaikkeivat olleet läsnä. (K8)

Ehtoollisen viettäminen oli erityisen herkkä tapahtuma, joka sisälsi hyvin konkreettisesti kivun siitä, että yhteisö ei voi kokoontua yhteen. Jollakin tavalla korostui eukaristian ulottuvuus koko maailman puolesta. Individualistinen ajatus omasta pelastuksesta jäi taka-alalle. (K16)

Muun muassa Teresa Berger on todennut, että striimatussa jumalanpalveluksessa painottuu fyysisen, yhtä aikaa samassa paikassa olemisen (*physical co-location*) sijaan havaittu yhtäaikainen läsnäolo (*perceived co-presence*). Tämän läsnäolon ehtona on Bergerin mukaan nimenomaan suoratoisto eli se, että jumalanpalveluksen viettäminen ja siihen osallistuminen etäyhteyden kautta ovat yhtäaikaisia tapahtumia. (Berger 2018, 106). Messun striimaaminen onkin selkeästi vaikuttanut kokemukseen messun aiempaa laajemmasta tilallisuudesta ja tavoittavuudesta niillä ehtoollista viettäneillä kirkkoherroilla, jotka sanoittivat yhteyden kokemusta fyysisesti poissaoleviin seurakuntalaisiin. Fyysisen läsnäolon sijaan korostui *kokemus* läsnä olevasta seurakunnasta.

Kuten esimerkiksi vastaajan K16 pohdinnasta yllä käy ilmi, monet vastaajista sanoittivat yhtä aikaa sekä positiivisia että tilanteen vieraudesta tai vaikeudesta kertovia tunteita vastauksissaan. Tällöin saatettiin esimerkiksi todeta, että tilanne oli outo mutta siitä huolimatta tärkeä tai tunnelma harras (esim. K37; K86). Monessa vastauksessa piirtyi siten kokemus ilosta, jota ehtoolliselle pääseminen tuotti, mutta samanaikaisesti esimerkiksi surusta, syyllisyydestä ja kaipauksesta toisten yhteyteen. Tämä ristiriita saattoi olla sisäinen, kuten seuraavista vastauksista käy ilmi:

Olihan se poikkeuksellinen ja ainutkertainen tilanne, kun ehtoollisella [sic] oli niin vähän väkeä eikä seurakunta ollut paikalla, mutta koin sen silti arvokkaana ja merkittävänä tradition ja kiirastorstain sanoman kannalta, joka toivottavasti välittyi kuvauksen myötä. (K103)

[I]han ok, vähän outoa oli se, että oli niin vähän srklaisia. Tunne epäoikeudenmukaisuudesta. (K65)

Ristiriita saattoi syntyä myös oman kokemuksen ja seurakuntalaisilta tai työntekijöiltä saadun palautteen välisestä jännitteestä. Eräs kirkkoherra sanoitti asiaa seuraavasti:

Ne muutamat seurakuntalaiset ja työntekijät, joiden oli mahdollista osallistua poikkeusaikana ehtoollisen viettämiseen kokivat asian erittäin merkitykselliseksi. Itse koin etukäteen ja ehtoollispöydässä surua autiudesta ja siitä, että ei ollut mahdollista jakaa ehtoollista kaikille, jotka sitä kaipaavat. Työntekijöiden joukossa heräsi myös ajatus jonkinlaisesta syyllisyydestä, kun saa olla etuoikeutusti nauttimassa ehtoollista, joka on vain "harvoille ja valituille". (K25)

Surun ja outouden tai vierauden kokemus liitettiin useassa vastauksessa rajattuun osallistujajoukkoon, kuten yllä olevassa pohdinnassa (K25) on nähtävissä. Surua ja vierautta sanoitettiin myös muun muassa seuraavasti:

Surullista, rajattu ehtoollinen. (K13)

Jag upplevde det som främmande att endast fira det med utvalda. (Koin vieraana viettää sitä vain valittujen kanssa.) (K141)

Ehtoollisjumalanpalvelusta pääsiäisaikaan viettäneistä kaikkineen 13 prosenttia kertoi tilanteen olleen outo, erikoinen tai aiheuttaneen vierauden tunnetta. Yksi kirkkoherroista totesi, että mikäli päätös kiirastorstain ehtoollisjumalanpalveluksesta tehtäisiin uudelleen, messua ei seurakunnassa vietettäisi (K72). Ulkopuolisuuden kokemus tavoitettiin useammassa vastauksessa seurakuntalaisten puuttumisen kautta, kuten yllä olevissa esimerkeissä käy ilmi, mutta myös omakohtaisesti. Eräs kirkkoherroista oli itse osallistunut messuun etäyhteydellä ja totesi tästä kokemuksesta:

Mikäli tällaiseksi [osallistumiseksi messuun] luetaan osallistuminen pääsiäisyön messuun verkon välityksellä: Koin sen osin näytelmänä osin syvää ulkopuolisuuden ja osattomaksi jäämisen tunnetta. (K127)

Kysymys ulkopuolisuudesta, joka liittyy pienen, etuoikeutetuksi käsitetyn joukon pääsemiseen ehtoolliselle ja muiden rajaamiseen pois ehtoollisyhteydestä toistui useammassa vastauksessa.

Kysymys ulkopuolisuudesta ja katsojan olemisen tavasta suhteessa aktiivisesti paikan päällä toimivaan ydinjoukkoon on olennainen verkkovälitteisen seurakuntaelämän näkökulmasta. Useissa 2000-luvun tutkimuksissa on painotettu, että digitaalisin yhteyksin seurakunnan elämään osallistuva yksilö on passiivisen vastaanottajan sijaan aktiivinen osallistuja. Osallistumisen tavan nähdään kuitenkin perustuvan yksilöllisiin ominaisuuksiin – osallistumisen kokemukseen vaikuttavat siten lukuisat persoonakohtaiset tekijät, muun muassa ikä, terveydentila ja sukupuoli. (Ks. esim. Gilles 2000, erit. 211–31; Berger 2018, 21–3.) Yksilöllisten tekijöiden lisäksi myös ja erityisesti jumalanpalveluksen välittämisen tapa on olennainen: suoratoisto luo tallennetta enemmän kokemusta osallisuudesta. Toisaalta monenvälisen, kaksisuuntaisen yhteyden käyttäminen yhdensuuntaisen sijaan tarjoaisi yhtäaikaisuuden lisäksi myös vastavuo-

roisuuden mahdollisuuden (pohdintaa tästä, ks. Mikkola 2020). Tallenteen lisäksi myös striimatussa messussa mahdollisuus vastavuoroisuuteen puuttuu, mikä heijastunee myös omalta osaltaan yllä sanoitettuihin kokemuksiin ulkopuolisuudesta.

Käytännön kysymysten pohdintaa suhteessa ehtoolliskokemuksiin kirkkoherrojen vastauksissa oli verrattain vähän – toki emme suoraan kysyneetkään, miten ehtoollinen käytännössä järjestettiin, mikäli järjestettiin. Messun järjestämisen todettiin kahdessa vastauksessa olleen käytännön syistä vaativa tai jännittävä (K23; K51), ja toisessa vastauksista tuotiin esiin jännitys nimenomaan hygienian tiimoilta. Yksi kirkkoherroista huomautti, että ehtoollisen viettäminen on koronaviruksen leviämisen kannalta riski siinä missä ravintolassa syöminenkin (K140). Kaksi vastanneista eritteli aivan konkreettisesti sitä, millä tavoin hygieniasta oli huolehdittu:

Joku osallistuneista oli kuitenkin kiinnittänyt huomiota siihen, ettei käytetty maskia eikä hanskoja. Liturgi käytti kolmeen kertaan käsidesiä ja piti pateenin korkealla ja etäällä itsestään ennen antamista, samoin viini. (K8)

Minulle liturgina oli tärkeää, että hygieniaseikat otettiin tarkasti huomioon. Meillä kaikilla oli valkoiset kertakäyttökäsineet. Ehtoollispikareina oli steriilit kertakäyttöiset, apteekista hankitut mittalasiset. Olin ostanut muoviin käärityt kertakäyttölautaset. Ennen jumalanpalvelusta jaoin jokaisen paikalle (turvavälit) lautasen ja pikarin. Jumalanpalveluksessa siunasin ehtoollisaineet. Jaoin leivän ja viinin jokaisen paikalle. Kutsuin liturgian mukaisesti ihmiset ehtoolliselle. Olimme sopineet, että sanoin jokaiselle erikseen: Meidän Herramme Jeesuksen Kristuksen ruumis sinun edestäsi annettu ja veri, sinun edestäsi vuodatettu. (K99)

Hygieniasta puhuttiin siten hyvin vähän kirkkoherrojen vastauksissa, eikä yksikään vastanneista tuonut esiin varsinaista pelkoa viruksen tarttumisesta. Vastaukset käsittelivät sitä vastoin nimenomaan messun viettämiseen liittyviä muita tunnereaktioita. Näistä positiiviset, ilon sävyttämät tunnekokemukset olivat selkeä enemmistö. Kielteisistä kokemuksista tilanteen vieraus ja kysymykset ulkopuolisuuden kokemisesta nousivat keskiöön.

Siinä missä edellä analysoituun kysymykseen ehtoollista viettäneiden kirkkoherrojen tunnekokemuksista tuli hyvin monenlaisia vastauksia, ehtoollista viettämättömien kirkkoherrojen keskuudessa tunnelmat olivat enemmän toistensa kaltaisia. Neutraalisti tai muuten vaikeasti eriteltävästi kokemusta kuvanneita oli noin kolmannes, samoin niitä, jotka osoittivat ambivalenssia sekä niitä, joille kokemus oli selkeästi vaikea tai kielteinen. Lähes 10 prosenttia ilmaisi kuitenkin tyytyväisyyttä. Kuviossa 4 näkyvät kokemusten prosenttijakaumat niiden kirkkoherrojen osalta, jotka eivät viettäneet ehtoollista pääsiäisaikana 2020.

Kuvio 4: Kirkkoherrojen, jotka eivät viettäneet ehtoollista, kokemukset pääsiäisaikana 2020.

Kolmannes (33 %) kysymykseen vastanneista kirkkoherroista kirjoitti vastauksessaan kaipauksesta. Käytettyjä sanamuotoja olivat esimerkiksi yhteyden kaipuu, haikeus, yhteinen kaipaus ja jaettu kaipaus.

Kiirastorstai ilman ehtoollista oli kaikkein oudoin. Sanajumalanpalvelusta sävytti kaipaus yhteiseen pöytään. (K9)

Olimme kaikki osallisia "kaipuun sakramentista". (K80)

Kaipaus korostui, jaettu kaipaus seurakuntalaisten kanssa. Solidaarisuuden tunne. (K87)

Kaipauksen ilmaisemisen ohella termit outo, omituinen ja kummallinen esiintyivät noin joka seitsemännän kirkkoherran vastauksessa. Joka kahdeksas kirkkoherra toi myös ilmi surun tunteita, esimerkiksi seuraavasti: "[Koin s]urua siitä, että pääsiäisen kirkollinen elämä jäi jotenkin torsoksi, erityisesti kiirastorstaina tämä tuntui konkreettisesti." (K17) Eräessä vastauksessa kuvattiin jopa tällaisen tunnereaktion fyysisyyttä:

Erityisesti kiirastorstain palveluksen pitäminen niukkana sanajumalanpalveluksena tuntui suorastaan fyysisesti raskaalta, eli oudolta tuntui kovasti. (K100)

Suru on yksi ihmisen perustunteista muun muassa ilon, vihan, inhon ja pelon ohella. Paitsi että nämä tunteet ovat varsin yleismaailmallisia, niihin – kuten muihinkin tunteisiin – liittyy kullekin tunteelle tyypillisiä kehollisia reaktioita. (Ratcliffe 2008, 36; Nummenmaa 2016, 726.) Voimakas surun tunne liittyy usein "kipeään puutteen tunteeseen, asioiden merkityksellisyyden menetykseen [...]", kuten professori Matthew Ratcliffe on todennut (Ratcliffe 2008, 283). Suru on siten kiinteästi liitoksissa koettuun tunnetason yhteyteen ja kokemukseen tuon yhteyden

väliaikaisesta tai lopullisesta menettämisestä (ks. esim. Parvez 2018). Kirkkoherrojen esiintuomat surun ja raskauden tunteet liittyvät nähdäksemme nimenomaan yhteyden katkeamiseen, jonka ehtoollisenvieton rajoitukset ja ehtoollisen puuttuminen aiheuttivat.

Kuten ehtoollista viettäneiden keskuudessa, myös ehtoollista viettämättömien kirkkoherrojen vastauksissa nousee kuitenkin varsin vahvasti esiin kaksinainen suhtautumistapa messun puuttumiseen. Molempien ryhmien vastauksissa jonkinlaista tunteiden ristiriitaa sanoittikin noin kolmannes vastanneista. Ehtoollista viettämättömät kertovat kokemuksestaan muun muassa näin:

Selkeä päätös olosuhteiden pakosta. Haikeutta kyllä. (K14)

Harmillista tietenkin, mutta pieni uhraus siihen nähden, mitä tilanne on nyt yhteiskunnallisesti vaatinut. (K2)

Ehtoolliseen käytännössä viikottain [sic] tottuneena sen puuttuminen myös kiirastorstaina tuntui isolta puutteelta. Tiedostan, että seurakuntamme vähälukuisia työntekijöitä pitää myös suojella tartunnalta, [...]. (K77)

Monesta ehtoollisesta paitsi jääneen kirkkoherran vastauksesta nousee näin ollen esiin ristiriitaa yhtäältä oman tunnekokemuksen ja toisaalta järkipäisesti tehdyksi koetun käytännön ratkaisun välillä. Toisille ambivalenssi syntyi kahden erityyppisen tunnereaktion läsnäolosta omassa mielessä:

Ratkaisu tuntui oudolta, kun olemme tottuneet viettämään messuja. Samalla ratkaisu tuntui lähentävän meitä seurakuntalaisten kanssa, kun asetuimme heidän kanssaan samaan asemaan. (K31)

Erityisesti kiirastorstaina ehtoollisen jättäminen pois nosti tunteen kaipauksesta, mistä rukouskin puhui (kun ei voi osallistua ehtoolliselle). Sitä rukousta meillä ei kuitenkaan käytetty, kun ehtoollistakaan ei vietetty. Mutta yhteyden tunne säilyi silti vahvana. Me emme voi osallistua ehtoolliselle ja kärsimme yhdessä. (K97)

Surua siitä, että ei voi viettää ehtoollista. Samalla kokemuksen siitä, että olemme kaikki samassa tilanteessa. Kokemuksen vainottujen kristittyjen tilanteesta. (K102)

Kaikissa yllä olevissa esimerkkilainauksissa kokemus yhteydestä on vahvasti läsnä. Kirkkoherrot sanoittivat sitä yhteisen kärsimyksen, samaan asemaan asettumisen ja samaan tilanteeseen joutumisen kautta. Ensimmäisessä lainauksessa yhteyden vastinparina on outouden tunne, toisessa kaipaaminen ja kolmannessa suru.

Sekä ehtoollista viettäneiden että viettämättömien kirkkoherrojen vastauksissa yhtenä yhdistävänä piirteenä on puhe yhteydestä. Molemmat ryhmät kokivat työntekijöiden ja seurakuntalaisten yhteyden vahvistuneen joko kaikkia yhdistävän ehtoollisesta osattomaksi jäämisen ja sen kaipaamisen kautta (ehtoollista viettämättömät) tai ehtoolliselta puuttuvien mutta ikään kuin hengessä läsnä olevien seurakuntalaisten läsnäolon kautta (ehtoollista viettäneet). Jälkimmäisessä tapauksessa yhdistävä elementti oli suoratoisto tai omassa mielessä tehty kannattelu

ja muistaminen. Toinen molempia ryhmiä selvästi yhdistävä piirre on ambivalenssin sanoittaminen, jota esiintyi noin kolmanneksella vastaajista niin ehtoollista viettäneiden kuin viettämättömien joukossa. Ristiriita syntyi useimmiten vähintään kahtaalle vetävistä sisäisistä tunnereaktioista.

Teologian tohtori Anneli Vartiainen mukaan yhteisöllisyys on osallisuutta kolmesta näkökulmasta: faktisen yhteisöön *kuulumisen*, yhteisöllisyyttä lisäävään *toimintaan osallistumisen* ja yhteisöön kuulumisen *tunteen* näkökulmista. (Vartiainen 2015, 135, 148.) Molempiin ryhmiin kuuluvien kirkkoherrojen vastausten ambivalenssi aukeaa kahden jälkimmäisen yhteisöllisyyden osatekijän kautta: toimintaan (eli ehtoolliseen) osallistumisen rajoitukset ovat lähtökohdaisesti ristiriidassa ehtoollisen yhteisöllisen, yhteisöä rakentavan ja ylläpitävän luonteen kanssa. Tästä syystä myös yhteisöön kuulumisen tunne kyseenalaistuu epäsuorasti monessa vastauksessa. Vastauksissa sanoitetut tunteet kuten suru, outous ja vieraus viestittävät yhteisöllisyyden tunteen jonkinasteisesta järkkymisestä.

Toisaalta esimerkiksi kaipaus, joka sanoitettiin useassa vastauksessa nimenomaan yhteiseksi, koko yhteisöä yhdistäväksi, on ymmärrettävissä yhteisöön kuulumisen tunteen ilmaukseksi. Kuten eräs vastanneista kirjoitti: "[...] yhteinen kaipaus ja odotus yhdistää kriisin keskellä seurakuntaa (K68)." Ole Riisin ja Linda Woodheadin mukaan tunteet ovat henkilökohtaisia, mutta luonteeltaan erityisesti relationaalisia. Heidän mukaansa tunteet eivät ole parhaiten ymmärrettävissä yksilön sisäisiksi tiloiksi, vaan ne ovat "psykkis-fyysisiä orientaatioita ja mukautumisia relationaalisissa konteksteissa." Tunteet ovat siten painotetusti intersubjektiivisiä ja sosiaalisia. (Riis & Woodhead 2010, 20–53; ks. myös Doucet & Mauthner 2012, 162; Walby et al. 2012, 4–5). Tämä näkyy vahvasti kirkkoherrojen vastauksissa. Monet edellä kuvatuista tunnekokemuksista liittyvät kiinteästi heidän arvioonsa ja reflektioonsa siitä, millaisessa tilanteessa ja todellisuudessa seurakuntalaiset elävät ja mikä on seurakuntalaisten kokemus poikkeusoloista. Kirkkoherrat sanoittivat kollektiivisiä tunteita (ks. esim. Collins 2004) poikkeusolojen ehtoolliskäytännöistä ja kuvasivat jaettuina kokemuksia ("tämä on meidän kokemuksemme/tunteemme"), joita he olivat tunteneet kokevansa yhdessä seurakunnan kanssa. Kollektiivisten tunteiden, kuten yhdistävän kaipauksen ja muiden vastaavien sanoittaminen viittaa nähdäksemme myös kirkkoherrojen varsin yhteneviin käsityksiin messun luonteesta yhteyttä rakentavana ja ylläpitävänä seurakuntaelämän osana.

Esimerkiksi teologian tohtori Ann-Maarit Joenperä on väitöskirjassaan kuvannut messua pyhänä aikana, ja siten arjen realiteetit ja fyysiset rajat ylittävänä yhteyden kokemisen paikkana.⁵ Joenperän mukaan jumalanpalveluksessa koettu yhteys suuntautuu niin omaan itseen, toisiin ihmisiin kuin Jumalaan, ja fyysiset osat vahvistavat tätä yhteyden kokemista. (Joenperä 2013, 91, 98–101.) Verkkovälitteisessä jumalanpalveluksessa kaikille avoinna olevat fyysiset osat puuttuvat, mutta yhteyden rakentaminen mahdollistuu uusin tavoin, kun kyseessä on "ei-paikallinen pyhä tila" (*non-local sacred space*) (vrt. Berger 2018, 105. Ks. myös Böntert 2012, 201, 204). Kirkkoherrojen vastauksissa tulee esiin erityisesti suhde toisiin ihmisiin ja ajatus paitsi seurakuntaan faktisesti kuuluvien, myös ajallisesti ja paikallisesti kauempana olevien yhteydestä. Tämä käy ilmi esimerkiksi aiemmin referoiduissa maininnoissa vainottujen kristittyjen asemaan asettumisesta tai ehtoollisyhteydestä koko maailmaan.

Vainottuihin kristittyihin viitataan vastauksissa myös seuraavasti: "Ajattelin, että jotain vastaavaa, vaikka paljon haastavampaa, ovat kokeneet ne seurakunnat, jotka ovat eläneet tai elävät

---

⁵ Joenperän käyttämä termistö on näiltä osin saanut keskeisiä vaikutteita esimerkiksi uskontofenomenologi Mircea Eliaden (1907–1986) tuotannosta.

maissa, joissa kristinusko on kielletty ja kristittyjä vainotaan" (K29). Myös pyhien yhteys mainitaan: "luotimme pyhien yhteyteen ja jäimme odottamaan [...]" (K111), samoin kuin yhteys Jumalaan ja iankaikkisuuteen: "Käytimme tilaisuutta muistuttaa alati läsnäolevasta [sic] Jeesuksesta. Jokainen ateria on muistoateria taivaan juhla-ateriasta" (K79). Yhteyden kokemus ajan ja maantieteen asettamien rajoitusten sekä pyhän ja profaanin rajapintojen yli tuli näin ollen esiin erityisesti niiden kirkkoherrojen vastauksissa, jotka eivät viettäneet ehtoollista. Näyttää siltä, että poikkeusaika on yhdistänyt vielä leimallisemmin niitä, jotka ovat jääneet yhteisesti osattomiksi jostakin, tässä tapauksessa ehtoollisesta. Voi myös olla, että yhteyden vahvistumisen sanoittaminen on ollut tapa etsiä merkitystä ja mielekkyyttä tilanteessa, jossa yhteisöllisyyttä vahvistavan toimintaan osallistuminen on ollut rajoitettua ja jossa oma käsitys yhteisöllisyydestä on olosuhteiden pakosta ollut uudelleenarvioinnin alla.

Uudelleenarvioinnin tekeminen on luonnollista kokonaisvaltaisen jumalanpalveluskokemuksen puuttuessa (ks. esim. Joenperä 2013, 104 kokonaisvaltaisen ruumiillisen ja hengellisen toiminnan merkityksestä messussa). Jotakin tämäntapaista sanoittaakin yksi kirkkoherroista:

Ehkä on hyväksi tämä poikkeusaika, joka pakottaa huomaamaan, ettei edes kirkon elämässä ole itsestään selviä asioita, joilla ei unettavan tottumuksen vuoksi syystä olisi merkitystä. Kirkkoa kaivataan! Yhteyttä kaivataan kenttäväen keskuudessa. (K89)

Professori Kati Tervo-Niemelän vuonna 2018 valmistuneen tutkimuksen mukaan papit pitävät jumalanpalvelusta vasta seitsemänneksi tärkeimpänä työtehtävänä. Tärkeämmiksi on koettu muun muassa ihmisten kohtaaminen ja auttaminen sekä sielunhoito. (Tervo-Niemelä 2018, 44–46; ks. myös Salminen 2020, 229.) Kirkkoherroissa ehtoollisjumalanpalveluksen puuttumisen tai rajoittamisen vuoksi heränneiden tunnekokemusten perusteella näyttää siltä, että messun merkitys heille yksilöinä ja pappeina on korostunut poikkeusoloissa. Se, mitä arjessa pidetään itsestään selvänä ja kenties "unettavan tottumuksen" omaisena velvollisuutena, näyttäytyykin poikkeusaikana tärkeänä ja merkityksellisenä. Toki voi myös ajatella, että ehtoollisjumalanpalvelukseen – sen viettämiseen tai viettämättä jättämiseen – liittyy poikkeusoloissa vielä aiempaa vahvemmin ihmisten kohtaamisen, auttamisen, yhteyteen asettumisen ja vierellä kulkemisen aspektit, jotka papit arvioivat normaalioloissa olennaisimmiksi työtehtävikseen.

Johtopäätökset ja pohdinta

Tässä artikkelissa olemme selvittäneet, missä määrin ja millä tavoin ehtoollisjumalanpalveluksia vietettiin Suomen evankelis-luterilaisen kirkon seurakunnissa keväällä 2020 ensimmäisen COVID-19-aallon aikana, erityisesti kirkkovuoden suurimpana juhla-aikana pääsiäisenä, ja millaisin prosessein seurakunnissa päätettiin ehtoollisen viettamisestä tai sen viettämättä jättämisestä pääsiäisaikana. Kolmanneksi tarkastelimme, millä tavoin kirkkoherrat kokivat ehtoollisen viettämisen tai ehtoollisen puuttumisen.

Tutkimuksemme vastasi noin 37 prosenttia kaikista Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkoherroista. Vastausprosenttia voidaan pitää hyvänä, sillä yleensä papeille suunnatuissa kyselytutkimuksissa vastausprosentti on noin 30.⁶ Tutkimusaineistomme edustaa hyvin Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkoherroja. Tutkimustuloksiamme voi pitää luotettavina

---

⁶ Esimerkiksi Kirkon akateemisten jäsenkyselyissä vastausprosentti on ollut 25–29 (vuosina 2006–2018).

kokonaiskirkon osalta. Yksittäisistä hiippakunnista vastaajia on kuitenkin melko vähän. Tämä on syytä ottaa huomioon tutkimustuloksia tarkasteltaessa: yksikin vastaaja enemmän tai vähemmän olisi voinut muuttaa tuloksia. Aineistomme on edustava myös hiippakuntajakaumaa tarkasteltaessa, mutta pienessä vastaajamäärässä yhdenkin kirkkoherran vastaukset saavat ison painoarvon.

Tutkimuksemme mukaan kevään 2020 poikkeusoloilla oli merkittävät vaikutukset seurakuntien jumalanpalveluselämään. Lähes kaikkien tutkimuksemme vastanneiden kirkkoherrojen mukaan ehtoollisjumalanpalvelusten viettäminen loppui kokonaan pääsiäistä lukuun ottamatta. Suurimmassa osassa seurakuntia jumalanpalvelukset vietettiin sanajumalanpalveluksina ilman seurakunnan läsnäoloa ja ne välitettiin seurakunnalle yleisimmin suoratoistona tai tallenteina. Pääsiäisen aikana ehtoollisen viettäminen oli yleisintä kiirastorstaina. Kuitenkin 60 prosenttia kirkkoherroista kertoi, että heidän seurakunnassaan ei vietetty ehtoollista lainkaan pääsiäisen aikana. Tuomiokapitulien piispojen johdolla antamat ohjeistukset näyttävät vaikuttaneen melko vähän seurakunnissa tehtyihin päätöksiin viettää tai olla viettämättä ehtoollista. Ratkaisut seurakunnissa tehtiin hyvin pitkälti sillä perusteella, mikä koettiin vallitsevissa olosuhteissa järkeväksi. Paikallisten seurakuntien työntekijöiden kuuleminen sekä asettuminen seurakuntalaisten asemaan olivat päätöksenteossa voittopuolisesti tärkeämpiä kuin piispojen ohjeet ja teologiset perustelut. Tässä tulee näkyviin ero institutionaalisen tason (piispat) ja paikallisen tason (kirkkoherrat, seurakunnat) välillä, joista jälkimmäisessä oman yhteisön eletty todellisuus nousi olennaisimmaksi toimintaa ohjaavaksi tekijäksi.

Yhteisöllisyyden painottaminen on leimallista myös kirkkoherrojen kertomuksissa omista kokemuksistaan pääsiäisajan jumalanpalveluksissa niin niiden keskuudessa, jotka viettivät ehtoollista, kuin niidenkin, jotka eivät sitä viettäneet. Analyysiemme perusteella näyttää siltä, että suuri osa kirkkoherroista mieltää ehtoollisen nimenomaan kristittyjen välistä yhteyttä rakentavaksi ja ylläpitäväksi jumalanpalveluksen elementiksi. Ehtoollisen vahva yhteisöllinen luonne tulee esille myös siinä, että vain harvoissa seurakunnissa yksityistä ehtoollista oli pyydetty normaalia enemmän. Vaikuttaa siltä, että ne ihmiset, jotka yleensä osallistuvat ehtoolliselle, eivät poikkeusoloissa pyytäneet yksityistä ehtoollista. On todennäköistä, että ehtoollisen yhteisöllinen luonne koetaan kirkkoherrojen lisäksi myös seurakuntalaisten keskuudessa niin vahvana, että poikkeusoloissa on mieluummin oltu ilman ehtoollista kuin pyydetty yksityistä ehtoollista.

Ehtoollisen puuttuessa tai vain rajatun joukon päästessä ehtoolliselle "ehtoollisyhteyttä" on kuitenkin pyritty luomaan eri tavoin. Yhteyden rakentamisen ja ylläpitämisen tavat ovat jossakin määrin erilaisia: ehtoollista viettäneillä korostui suoratoiston merkitys ja poissaolevan seurakunnan kannattelu omassa mielessä. Ehtoollista viettämättömillä yhteyttä rakennettiin diskursiivisesti pääosin jaetun kaipauksen ajatuksen kautta, siis sen kautta, mistä koettiin jäädyn kollektiivisesti osattomiksi. Yhteistä molemmille ryhmille oli myös ehtoollisen tai sen puuttumisen äärellä koettu ambivalenssi, jota ilmaisi noin kolmannes molemmista joukoista.

Ehtoollisjumalanpalvelusta viettäneiden kirkkoherrojen tunnekokemukset varioivat ilosta, riemusta ja kiitollisuudesta syllisyyteen, suruun ja outouden kokemuksiin. Messua pääsiäisaikaan viettäneiden kirkkoherrojen sanavalinnat olivat merkittävän paljon heterogeenisempiä kuin messua viettämättömien, joiden parista nousi esiin huomattavasti enemmän keskenään samankaltaisia ajatuksista ja tunteista kertovia sanavalintoja. Jälkimmäisessä joukossa yleisimmin käytettyjä ilmauksia olivat kaipaus, suru ja outouden tunne erilaisine variaatioineen. Tut-

kimukseemme vastanneiden kirkkoherrojen tunnekokemukset eivät näyttäyty vain yksityisinä ja henkilökohtaisina, vaan niihin liittyy vahva sosiaalinen ulottuvuus. Heidän tunnekokemuksensa peilautuvat useimmissa vastauksissa siihen, missä todellisuudessa he arvioivat seurakuntalaisten elävän ja mitä he ajattelevat näiden kokevan. Kokemus tasa-arvosta liittyy niin ikään kirkkoherrojen sosiaalisesti ilmentyviin tunteisiin: moni kirkkoherra perusteli esimerkiksi ehtoollisen puuttumista pääsiäisen aikana sillä, että seurakunnassa ei haluttu kutsua vain pientä rajattua joukkoa ehtoolliselle ja näin asettaa seurakuntalaisia keskenään epätasa-arvoiseen asemaan.

Tässä artikkelissa olemme tarkastelleet kirkkoherrojen kokemuksia poikkeusaikojen ehtoollisenvietosta. Tulevassa tutkimuksessamme keskitymme seurakuntalaisten kokemuksiin ehtoollisenvietosta koronaepidemian aiheuttamissa poikkeusoloissa. Saarelaisen (2020) mukaan uskontoon ja spiritualiteettiin liittyvät kysymykset ovat nousseet suomalaisille aikaisempaa tärkeämmiksi koronaepidemian aikana. Esimerkiksi suomalaisten rukousaktiivisuus on kohonnut. Kun samalla yksityisen ehtoollisen pyytäminen ei ole juurikaan lisääntynyt seurakunnissa, vaikuttaa siltä, että ihmiset ovat hakeneet poikkeusoloissa turvaa ennen kaikkea henkilökohtaisesta uskonharjoittamisesta. Sen sijaan ehtoollinen on selvästi yhteisöllinen tapahtuma, jonka kirkko instituutiona tarjoaa – myös yksityisen ehtoollisen viettämiseen tarvitaan pappi konsekroimaan ehtoollisaineet. Tulevassa tutkimuksessamme haemmekin vastauksia muun muassa siihen, rakentavatko striimatut jumalanpalvelukset siltaa yksityisen uskonharjoittamisen ja institutionaalisen uskonnollisuuden välille.

Lähteet ja kirjallisuus

Kirkkoherrojen vastaukset 141 kpl, kirjoittajien hallussa

Berger, Teresa

2018 @ *Worship. Liturgical Practices in Digital Worlds*. London and New York: Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315163253>

Böntert, Stefan

2012 *Liturgical Migrations into Cyberspace: Theological Reflections*. – Teresa Berger (toim.), *Liturgy in Migration: From the Upper Room to Cyberspace*, 200–210. Minnesota: Liturgical Press.

Collins, Randall

2004 *Interaction Ritual Chains*. Princeton: Princeton University Press.
<https://doi.org/10.1515/9781400851744>

Doucet, Andrea & Natasha S. Mauthner

2012 *Emotions In/and Knowing*. – Dale Spencer et al. (toim.), *Emotions Matter: A Relational Approach to Emotions*, 160–175. Toronto: University of Toronto Press.
<https://doi.org/10.3138/9781442699274-012>

Gilles, Beate

2000 *Durch das Auge der Kamera: eine liturgie-theologische Untersuchung zur Übertragung von Gottesdiensten im Fernsehen*. Münster, Hamburg, London: LIT Verlag.

Häkkinen, Seppo

2020 *Hyvät kirkkoherrat*. <https://www.mikkelinhiippakunta.fi/uploads/2020/03/f97c10f4-kirje-kirkkoherroille-28.3.2020-koronavirusepidemia.pdf> (katsottu 3.4.2020).

Joenperä, Ann-Maarit

2013 *Jumalan lapset isän sylissä. Narratiivinen tutkimus jumalanpalveluksen merkityksellisyyden rakentumisesta kirkkosakävijöille Tuusulan seurakunnassa*. Diss. Helsingin yliopisto.

Jolkkonen, Jari

2020 *Näkökohtia ehtoollisen vietosta pääsiäisenä 2020*. <https://www.piispajarijolkkonen.fi/kirjoitukset/nakokohtia-ehtoollisen-vietosta-paasiaisena-2020/> (katsottu 25.9.2020).

Jumalanpalvelusten kirja

2006 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkokäsikirja I–II. Hyväksytty kirkolliskokouksessa 12. tammikuuta 2000. Helsinki: Kirkon keskusrahasto.

Katekismus

1999 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon katekismus. <http://katekismus.fi/> (katsottu 18.8.2020).

Keskitalo, Jukka

2020 *Piispan ohje pääsiäisajan jumalanpalvelusten viettämiseen Oulun hiippakunnan seurakunnissa keväällä 2020*. <https://www.oulunhiippakunta.fi/uploads/2020/03/8b8420fd-paasiaisen-ajan-jumalanpalvelukset.pdf> (katsottu 3.4.2020).

Ketola, Kimmo

2016 *Luterilainen usko nykyajan Suomessa*. – Kimmo Ketola et al. (toim.), *Osallistuva luterilaisuus. Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2012–2015: Tutkimus kirkosta ja suomalaisista*, 47–87. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 125. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.

KJ

Kirkkojärjestys 1055/1993. <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1993/19931055> (katsottu 27.10.2020).
[https://doi.org/10.1016/0306-3747\(93\)90253-A](https://doi.org/10.1016/0306-3747(93)90253-A)

KL

Kirkkolaki 1054/1993. <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1993/19931054> (katsottu 27.10.2020).
[https://doi.org/10.1016/0306-3747\(93\)90253-A](https://doi.org/10.1016/0306-3747(93)90253-A)

Kotila, Heikki

2004 *Liturgian lähteillä: Johdatus jumalanpalveluksen historiaan ja teologiaan*. 3. uudistettu painos. Helsinki: Kirjapaja.

Laajasalo, Teemu

2020 *Piispan ohje jumalanpalveluksista, erityisesti ehtoollisen vietosta pääsiäisenä ja keväällä sen jälkeen*. <http://helsinginhiippakunta.fi/koronavirustilanne/> (katsottu 30.3.2020).

Mikkola, Sini

2020 Etäehtoollinen ja luterilainen ehtoollisteologia: mahdollinen yhtälö. *Vartija-lehti* 03/2020. <https://www.vartija-lehti.fi/etaehtoollinen-ja-luterilainen-ehtoollisteologia-mahdollinen-yhtalo/> (katsottu 1.12.2020).

Nummenmaa, Lauri

2016 Tunteiden neurobiologia. *Suomen Lääkärilehti* 10/2016: 725–731.

Ohjeita seurakunnille

2020 Ehtoollisen viettäminen pääsiäisen aikaan. Turun arkkihiippakunta. <https://www.arkkihiippakunta.fi/ajankohtaista/tiedote-25-3-2020-ohjeita-seurakunnille/> (katsottu 30.3.2020).

Ojala, Eveliina

2020 *The sense of community, mobile devices and social media in Finnish Lutheran confirmation preparation – the challenges when perceiving confirmation camp as liminal space*. Diss. University of Eastern Finland.

Oinaala, Sampsä

2020 *Television jumalanpalvelus takoo katsojaennätyksiä*. Helsingin Sanomat 10.5.2020. <https://www.hs.fi/kulttuuri/art-2000006501805.html> (katsottu 29.9.2020).

Palvelkaa Herraa iloiten

2009 Jumalanpalveluksen opas. 3. uudistettu painos. Hyväksytty piispainkokouksessa 9. syyskuuta 2009. Helsinki: Kirkkohallitus.

Parvez, Z. Fareen

2018 The Sorrow of Parting: Ethnographic Depth and the Role of Emotions. *Journal of Contemporary Ethnography* 47:4: 454–483. <https://doi.org/10.1177/0891241617702195>

Peura, Simo

2020 *Ehtoollisenvietto pääsiäisaikana ja kasteiden toimittaminen poikkeusoloissa*. <https://www.lapuanhiippakunta.fi/uploads/2020/04/94054145-ehtoollinen-ja-kaste-26.3.2020.pdf> (katsottu 7.4.2020).

Pääsiäisen jumalanpalveluselämä

2020 Espoon hiippakunta. <https://www.espoonhiippakunta.fi/ohjeet-seurakunnille-koronaepidemian-aikana/> (30.3.2020).

Radiojumalanpalveluksia kehitetään

2020 <https://yle.fi/aihe/artikkeli/2020/09/23/radiojumalanpalveluksia-kehitetaan> (katsottu 29.9.2020).

Ratcliffe, Matthew

2008 *Feelings of Being: Phenomenology, Psychiatry and the Sense of Reality*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/med/9780199206469.001.0001>

Repo, Matti

2020 *Hyvät kirkkoherrat, rakkaat työtoverit.* <https://www.tampereenhiippakunta.fi/uploads/2020/03/46afaf45-kirkkoherroille-ehtoollisen-vietosta-paasiaisena-2020.pdf> (katsottu 25.9.2020).

Riis, Ole & Woodhead, Linda

2010 *A Sociology of Religious Emotions*. Oxford: Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199567607.001.0001>

Räsänen, Johanna

1995 *Seurakuntalaisten jumalanpalveluskokemukset ja uudistusodotukset vuonna 1992*. Sarja A, nro. 66. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.

Saarelainen, Suvi-Maria

2020 *Ihmisten henkinen hyvinvointi ja koronakriisi*. Paneelikeskustelu: Kirkot, uskonto ja hyvä elämä koronakriisin keskellä. Teologian ja uskonnotutkimuksen päivät, Helsinki 10.9.2020.

Salminen, Veli-Matti

2020 Kirkon paikka ja yhteiskunnallinen rooli. – Hanna Salomäki et al. (toim.), *Uskonto arjessa ja juhlassa: Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2016–2019*, 219–250. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 134. Tampere: Kirkon Tutkimuskeskus. <https://julkaisut.evl.fi/catalog/Tutkimukset%20ja%20julkaisut/r/4112/viewmode=previewview> (katsottu 28.10.2020).

Salomäki, Hanna

2020a *Seurakunnat ja koronakriisi*. Kirkon tutkimuskeskus. <https://evl.fi/documents/1327140/50112189/Seurakunnat+ja+koronakriisi+2020.pdf/69a939cd-e0c2-4803-9422-af53ca80c4db?t=1590475691191> (katsottu 23.9.2020).

Salomäki, Hanna

2020b *Suomalaisten henkinen kriisinkestävyys. Huolenaiheet ja turvallisuutta tuovat tekijät koronakriisissä*. Kirkon tutkimuskeskus.
https://evl.fi/documents/1327140/50112189/Raportti_Suomalaistenhenkinenkriisinkest%C3%A4vyys_VerkkoSaavutettava.pdf/454e8e5b-33b0-109a-b039-1155b9844d04?t=1588071335739 (katsottu 15.10.2020).

Salomäki, Hanna

2020c *Suomalaisten jaksaminen koronakriisissä*. Kirkon tutkimuskeskus.
https://evl.fi/documents/1327140/50112189/Suomalaisten+jaksaminen+koronakriis%C3%A4_koronan+uusintakysely_saavutettava.pdf/3ca90cc9-6fc7-5ca8-2dca-e72aa2f5adf1?t=1596613471083 (katsottu 15.10.2020).

Salomäki, Hanna

2020d *Jumalanpalvelus, kirkolliset toimitukset ja kristilliset juhlapyhät*. – Hanna Salomäki et al. (toim.), *Uskonto arjessa ja juhlassa: Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2016–2019*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 134. Tampere: Kirkon Tutkimuskeskus, 90–132.
<https://julkaisut.evl.fi/catalog/Tutkimukset%20ja%20julkaisut/r/4112/viewmode=previewview> (katsottu 28.10.2020).

Seurakuntien toimintatilasto

2019 *Vuosityhteenvedo 2019*. <https://www.kirkontilastot.fi/viz?id=112> (katsottu 7.10.2020).

Silverman, David

2006 *Interpreting qualitative data. Methods for Analyzing Talk, Text and Interaction*. Los Angeles: Sage Publications.

Striimaus ja AV-sisällöt

2020 <https://evl.fi/plus/kirkon-viestinta/striimaus-ja-av-sisallot> (katsottu 29.9.2020).

Tervo-Niemelä, Kati

2018 *Kutsumuksen imu ja työn todellisuus. Pappien, teologien ja kanttoreiden suhde työhön, työhyvinvointi ja suhtautuminen ajankohtaisiin kysymyksiin Kirkon Akateemisten jäsentutkimuksessa 2018*. Kirkon tutkimuskeskuksen verkkojulkaisuja 58. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus. <https://evl.fi/documents/1327140/40900428/Ktk+-+Kutsumuk-sen+imu+ja+ty%C3%B6n+todellisuus/508cc23e-d76d-9619-f930-c54bb9b90502> (katsottu 25.9.2020).

Tuomi, Jouni & Sarajärvi, Anneli

2002 *Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi*. Helsinki: Tammi.

Valtioneuvoston kanslia

2020 *Hallitus on todennut yhteistoiminnassa tasavallan presidentin kanssa Suomen olevan poikkeusoloissa koronavirustilanteen vuoksi*. Tiedote 140/2020. <https://vnk.fi/-/hallitus-totesi-suomen-olevan-poikkeusoloissa-koronavirustilanteen-vuoksi> (katsottu 23.9.2020).

Vartiainen, Anneli

2015 *Messu, yhteisö ja muistaminen. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon messu yhteisöllisen muistamisen tilana*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 122. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.

Walby, Kevin et al.

2012 Introduction. – Dale Spencer et al. (toim.), *Emotions Matter: A Relational Approach to Emotions*, 3–8. Toronto: University of Toronto Press. <https://doi.org/10.3138/9781442699274-003>

Åstrand, Bo-Göran

2020 *Biskoparnas direktiv gällande påskens gudstjänster*. Borgå stift. <https://www.borgabiskopen.fi/puheet/biskoparnas-direktiv-gallande-paskens-gudstjanster/> (katsottu 3.4.2020).